

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

M MIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	18
'Aho	Pulelulu, 22 'Aokosi 2017

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakan

'Eiki Fakafofonga N pele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisit Kapineti

'Eiki Pal mia

Samuela 'Akilisi P hiva

'Eiki Tokoni Pal mia

Siaosi Sovaleni.

'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula
& Kau Tau 'a 'Ene 'Afio

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua

Tevita Lavemaau

'Eiki Minisit Polisi, T mate Afi

Mateni Tapueluelu

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai & Tute

Dr Pohiva Tu'i'onetoa

'Eiki Minisit Lao mo e Pil sone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

S misi Taulangi Fakahau

'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisit Mo'ui

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata

Semisi Lafu Sika

'Eiki Minisit Ako & Ako Ng ue

Penisimani 'Epenisa Fifita

Hou'eiki Fakafofonga N pele

Lord Tu'i' fitu

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Vava'u.

Lord Vaea

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Ha'apai

Lord Tu'iha'ateiho

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga N pele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga N pele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Fika 5, Tongatapu

Dr. 'Aisake Eke

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Vili Manuopangai Hingano

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa *Light of Life* Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

S miu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Havili Lavulavu

Fakafofonga Fika 17, Ongo Niua

Sosefo Fe'aomoeata Vakati

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 18/2017
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

*'Aho Pulelulu 23 'Aokosi, 2017
10.00am.*

HOKOHOKO 'O E NGAUE 'A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	<u>KOMITI KAKATO:</u> 4.1 Potungae Fefakatau'aki, Takimamata mo e Ngaue 'a e Kakai ki he mahina 'e 6 ngata ki he 30 Sune, 2015 mo e Ta'u Fakapa'anga 2015/2016 4.2 Potungae Toutai 2015/2016 4.3 Fakamatala Fakata'u 'a e Komisoni ki he Kau Ngaue Fakapule'anga 2015/2016 4.4 Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ki he ta'u 'oku ngata ki he 'aho 30 o Sune, 2016 <u>4.5 Ngaue ke Lipooti ki Fale Alea:</u> 4.5.1....PotungaeFakamatala'Ea, Ma'u'angaIvi, Ma'u'angaFakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Feliuliuaki 'a e 'Ea mo e Fetu'utaki 2016 (MEIDECC) 4.5.2 Polisi Tonga 2015/2016 4.5.3 Potungae Fakamaau'anga 2015 & 2016
Fika 05	:	LIPOOTI KOMITI:

		5.1 Lipooti Fika 7/2017 – Komiti Tu‘uma‘u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea (fekau‘aki mo e Fokotu‘u fika 29/2016, 30/2016, 1 & 2/2017)
		5.2 Lipooti Fika 9/2017 – Komiti Tu‘uma‘u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea (fekau‘aki mo e Fokotu‘u Tu‘utu‘uni fika 4/2017)
		5.3 Lipooti Fika 1/2017 – Komiti Tu‘uma‘u ki he Ngaahi Lao (fekau‘aki mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Toutai 2016)
Fika 06	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu	7
Poaki.....	7
Ngaahi Tu’utu’uni ‘e 10.....	8
Me’a ‘a e Sea.....	8
Fakamatala Fakata’u Potung ue Takimamata, Fefakatau’aki, Ng ue e Kakaí	9
Tokanga ke foaki laiseni mamata’i tofua’a ma’a Ha’apai	9
Tokanga ke malu mo maau e tafa’aki fakatakimamata ‘i Vava’u.....	11
Taukave ko e pisinisi mamata’i tofua’a ko e pisinisi pe ia ‘a e kau muli	13
Poupou ke hanga Vava’u ‘ai ha’anau vaka he mamata’i tofua’a	14
Tui meimei peseta 80 pisinisi mamata’i tofua’a pule’i ia mei muli.....	14
Tokanga ki he totonu ‘a e Tonga ki he pisinisi mamata’i tofua’a.....	17
Kei fai ng ue Pule’anga ki he ngaahi hoha’a fekau’aki mo e mamata tofua’a.....	18
Fokotu’u ke tali ‘a e L pooti Takimamata 15/16.....	19
Tokanga ki he tuai ngaue e potungau e vakai’i kole laiseni mamata tofua’a.....	21
Te’eki ha l pooti ‘oku fakahoha’asi he tokolahi kau kakau mo e tofua’a	23
Tui tonu ke ‘oange ha talifaki ma’a Ha’apai he mamata tofua’a	23
Fokotu’u ke ngaahi ‘aki e poe e silini mei he t naki levi ki he sipoti.....	24
Lolotonga fai e ng ue Pule’anga ki he ngaahi poe.....	24
Tokanga ki he h mai mo e mavahe ngaahi ‘iote ‘i Vava’u	25
‘Ikai fakangatangata foaki laiseni mamata’i tofua’a	27
Tui ko e vahevahe mon ’ia e fonua ke lahi ange p e Tonga	28
Tokanga ki he l pooti ‘atita ‘i ai matavaivai he t naki pa’anga Takimamata	28
Fehu’ia p ‘oku fai ha ng ue Pule’anga ki he tonounou he t naki pa’anga.....	29
Taukave’i ko e fakamatala fakata’u e Pule’anga ke ‘omai fakata’u	31
‘Ikai fen pasi totongi koloa mo e tupu 41 miliona e pa’anga	32
Tui tonu ke feinga Pule’anga ke vave mai ‘enau ngaahi l pooti fakata’u	33
Tokanga ki he h mai Fakamaau’anga kau he me’a e Fale Alea	34
Fo’i keisi ‘e 3 ngali natula hia ‘ave ia ke fakatotolo’i Potung ue Polisi.....	34
Kamata fakama’opo’opo tukuhau ngaahi kautaha mamata’i tofua’a.....	34

To e faingofua ange fengae'aki Pule'anga he 'ai laiseni pisinisi & tukuhau	35
Ng ue Pule'anga ki he ngaahi faingam lie faka-fefakatau'aki ma'a Tonga	35
2 miliona vahe'i he Patiseti ke tokoni'i tafa'aki ki he fefakatau'aki	35
Tokanga ki he <i>PACER PLUS</i> mo e 2 miliona vahe'i ki he fefakatau'aki	36
Fokotu'u 'oange laiseni fakataimi ma'a e ni'ihii Vava'u he pisinisi mamata'i tofua'a.....	37
Ko e ni'ihii fo'ou p he pisinisi mamata'i tofua'a 'oku fakatatali 'enau kole laiseni	38
Mahu'inga hono to e vakai'i palani ng ue ke fakafelave'i mo e fakamatala fakata'u.....	39
Mahu'inga 'i ai ha savea ki he ongo'i e kakai ki he fakahoko fatongia e potung ue	40
Mahu'inga foki e potung ue vakai ki he founa hono fakalele 'ene potung ue.....	40
Tokanga ke fakakau mai he l pooti ki he 'uhinga tamate'i ngaahi pisinisi.....	40
Tokanga ki he tuai e tali Potung ue ki he kole laiseni <i>online</i> he 'initaneti.....	41
Tokanga ki he ngaahi lao fekau'aki mo e kau ng ue	42
Ke fakakakato 'e Tonga e ngaahi fakalao ki he ngaahi fiema'u fakavaha'apule'anga	42
Tui lahi pa'anga he ngaahi pangike kae 'ikai faka'aonga'i lelei.....	43
Tonu ki he Pule'anga ke ne malava mapule'i lelei tupu ngaahi pangike kae lava tokoni'i e Tonga.....	44
Ma'u 'i Tonga ni e faingam lie kae fengae'aki mo e Pule'anga ke hiki hake Tonga to e sai ange	44
Ke 'oange totonu ki he pisinisi mamata'i tofua'a ki he Tonga p	45
Fehu'ia e kau m mipa he Poate Takimamata.....	47
Tali Pule'anga ki he ng ue Takimamata.....	48
P loti'i 'o tali L pooti e Potung ue Takimamatá 2015/2016	49
Fakamatala Fakata'u 'a e Komisiona ki he Kau Ng ue Fakapule'anga 2015/2016	50
Kole ke fakatokolahi tokolahi Potung ue Polisi	51
Kole ke 'omai tu'unga fakapa'anga ki hano fakatokolahi kau polisi.....	52
Tokanga ki he ola e faifatongia 'oku ne uesia e 'ulungaanga faka-Tonga.....	52
Fakafoki mai e lotu & tukufakaholo & lea faka-Tonga ke kau he ola e l pooti.....	53
L unga ko e lahi atu hono fakahoko ki he <i>PSC</i>	55
Pa'anga 'oku tuku talifaki 'i Fale Pa'anga ki he ngaahi fiema'u vivili ngaahi potung ue	56
Kelesi.....	58
Fakam 'opo'opo Ngaahi Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga.....	59

Fale Alea 'o Tonga

Taimi: 1005-1010

S tini Le'oa: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá.

'Eiki Sea: K taki Kalake fai mai 'a e Lotu 'a e 'Eiki.

Lotu

Na'e hua mai leva 'e he Kalake T pile 'a e Lotu 'a e 'Eiki 'o kau k toa ki ai 'a e kau M mipa kuo nau me'a maí.

'Eiki Sea: K taki Kalake 'o fai mai 'etau taliuí.

Ui 'a e Fale

Kalake T pile: Tapu mo e Sea 'o e Fale Aleá. Tapu mo e 'Eiki Pal miá mo e Hou'eiki Minisit . Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga N pele 'o 'Ene 'Afió kae 'uma' 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí, kae 'at ke fakahoko hono ui e Falé ki he pongipongi ni. 'Aho Pulelulu 23 'Akosi 2017.

<003>

Taimi: 1010-1015

Kalake T pile: 'Eiki Sea, kole ke u to e fakaongo mu'a.

'Eiki Sea: M l !

Kalake T pile: 'Eiki Minisit mo e Palani Fakafonua, 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Lalahi mo e Takimamata, 'Eiki N pele Tu'i' fitu. Sea, ko e ngata'anga 'a e taliui 'o e Fale ni ki he pongipongi ni.

Poaki

Ko e 'Eiki Tokoni Pal mia 'oku poaki folau, pea peh ki he 'Eiki Minisit Ng ue, Me'atokoni mo e ngaahi Vao'akau mo e Toutai, pea kau ki he poaki folau mo e 'Eiki Minisit Mo'ui. 'Oku poaki mai 'a e 'Eiki Minisit Fefakatau'aki Ng ue 'a e Kakai, Pa'anga H Mai mo e Tute, pea poaki tengetange 'a 'Eiki N pele Fusitu'a, Vili Manu pangai Faka'osiula Hingano. Pea ko e toenga 'o e Hou'eiki M mipa 'oku 'ikai ke tali honau ui, 'oku 'i ai 'a e tui 'oku nau me'a t mui mai p . M l 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: M l ! Tapu mo e 'Afió 'a e 'Otua Mafimafi 'i hotau lotolotonga. Peh 'a e fakatapu ki he'ena 'Afifi , Kingi Tupou V I, kae 'uma' 'a e Ta'ahine Kuini, Kuini Nanasipau'u

mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Tapu foki ki he Palamia mo e Hou'eiki Kapineti. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga Napele 'o e Fonua, kae 'uma' 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Hou'eiki m l 'aupito e kei fakakoloa 'a langi tau a'usia ai 'a e pongipongi ko eni, koe'uhi ke hokohoko atu p ng ue 'a e Falé, pea kuo tufa atu p foki 'etau 'Asenita, ka koe'uhí ke tau hoko p ki he Fika 4. Ko e ngaahi 'u Tu'utu'uni ko eni 'e 10 ko eni 'oku h atu 'i he'etau 'Asenita. 'A ia ko e 4:

Ngaahi Tu'utu'uni 'e 10

- (1) Ko e Ngaahi Tu'utu'uni fakatonutonu ki he Tukupau Ng ue'aki 2016.
- (2) Ko e Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki hono Pule'i 'o e Tute mo e Tute 'Eikisia 2016.
- (3) Ko e Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu 2016.
- (4) Ko e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Pule'i 'o e ' takai, Pule'i 'o e Fakaveve mo e Veve 2016.
- (5) Ko e Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukupau 'Eikisia 2016

Mo e (6) - Ko e Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Toutai, Kolo mat tahi 2016. Ko e.....

<004>

Taimi: 1015-1020

'Eiki Sea : ... 7, ko e Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inasi Faka-Pule'anga ki he fetongi pa'anga muli, 2016.

Ko e ngaahi Tu'utu'uni Fika 8, Fakatonutonu ki he Ngaahi Totongi ki he ngaahi ng ue ki he mo'uí, 2016, mo e

9. Ko e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ahi, 2016, mo e 10. Ko e Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu Pule'i 'o e Sino'i Pa'anga M l l mei he ng ue, 2016.

Hou'eiki, ko e Ngaahi Tu'utu'uni ko eni 'e 10 ko eni, na'e 'osi lau 'uluaki, pea p loti 'o tali 'i he 'aho 9 mo e 13 'o Fepueli, 'o e ta'u ní, p . Ka 'oku fakatatau p ki he'etau Kupu 131, ke kole p mu'a ke tuku p mu'a ia ke 'ave ki he K miti Laó, ka 'oku tonu ki he Sea e K miti Laó, ke mou ng ue mu'a ki he me'a ko eni. 'Osi ia pea toki fakah mai, mo e ngaahi na'e 'osi tuku atu p ki he K miti Laó, ke toki fai ha ng ue ki ai, pea 'osi pea fakah mai ke toki fai ha feme'a'aki ki ai 'a e Falé. Ka 'oku ou tui ko 'etau hoko hifo p ki he'etau 5, tukukehe kapau 'oku 'i ai ha me'a 'e fie me'a ki ai ha taha, ka 'ikai pea tau liliu 'o K miti Kakato kae hoko atu 'etau ng ué.

(Na'e liliu 'a e Fale 'o **K miti Kakato**)

Me'a 'a e Sea

Sea K miti Kakato : Tapu ki he Palamia 'o Tonga. Fakatapu ki he Hou'eiki Napele 'o e

fonuá. Fakatapu ki he Hou'eiki Minisit 'o e Kapinetí, kae'uma' 'a e kau Fakafofonga e Kakaí. Hou'eiki, m l mu'a e kei fakalaum lie, mou kei ma'u ha laum lie ki he 'aho ni, ke fakahoko hotau fatongiá. Ka kimu'a iá, 'oku ou fie 'oatu p ha ki'i taumu'a 'etau folau' i he pongipongi ni. "Vakai 'e 'Eiki 'oku mahu'inga honau laum lie, pea ko honau tokolahi ko homau k inga. Ko ia, 'ofa mu'a, 'Eiki, 'o 'omi kiate kimautilu ha m lohi, mo e poto ke mau lava 'o toe fakafoki 'a e fa'ahinga ni, ko homau k inga kiate koe."

Hou'eiki, ko ho'omou me'a mai ko ení, ko e k inga kitautolu. Pea 'oku fiema'u p ke tau nga'unu fakataha he ngaahi me'a kotoa p te tau feme'a'aki aí, ka tau lava 'o ofiofi ki he taumu'a e 'aho ni. Ko 'etau 'as nita, 4.1, 5.1. – Potung ue Takimamata, Fefakatau'aki, Ng ue 'a e Kakaí, 'a ia kuo mou 'osi mea'i p , 'oku kamata mai mei Sune, m hina 'e 6, ha'u ai ki he 2015, 2016, pea mou me'a mai. Ka 'o kapau kuo. Me'a mai N pele Fika 1 'o Tongatapu.

Fakamatala Fakata'u Potung ue Takimamata, Fefakatau'aki, Ng ue e Kakaí

Lord Vaea : M l Sea. M l e fakalaum lie e Fale 'eiki ni. Pea ne ma'u e ki'i ongoongo 'i he pongipongi ni, 'e Sea, ke fakahoko atu 'i ho Fale 'eiki, fekau'aki pea mo e monumanu ko ia ko e tofua'a. Kae 'ikai 'i he potutahi ia 'o Tonga 'eiki, kae'uma' 'a 'Eua, 'oku 'i he potu tahi ia ko 'o Ha'apai. Pea 'oku 'i ai 'a e ki'i ongoongó 'oku pehe ni. 'E Sea. 'Oku 'i ai e kau 'a'ahi ia mei he kaung 'api, 'o 'omai 'enautolu 'a e kakai 'o nau mamata tofua'a, 'i he fo'i feitu'u ko ia 'o e tahi ko ia 'o Ha'apai. Pea 'oku 'ikai ke nau ma'u laiseni atu nautolu pea mei he 'ofisi ko 'o e Minisit Takimamatá, ka 'oku nau hoko p 'a e Takimamatá ia mei he kaung 'api. 'Oku fai e tokanga lahi ki ai 'e Sea, ko hono 'uhingá ko e 'ikai ko ia ke ke foaki ha laiseni ma'a e kakai ko ia, nofo ko 'i Ha'apai. Mahalo ko hono 'uhingá p 'oku 'ikai ke taau honau ngaahi vaká...

<006>

Taimi: 1020-1025

Lord Vaea: ...Ko e kakai foki ko eni 'o Ha'apai ia Sea nau maheni p nautolu mo e tahi kae 'uma' 'a e monumanu ko eni ko e tofua'a. Pea 'oku 'i ai hono ngaahi tala ia 'o kinautolu 'o hang ko eni ko Angakehe pea mo e tenifa 'i he potu tahi ko ia 'o Kao mo Tofua fu'u loloto 'aupito ia Sea, k ko hono 'uhinga 'oku fai ai 'a e fakahoha'a ko e potu tahi ko 'o Vava'u pea mo e ongo Niuu 'oku loloto ia, k ko Ha'apai ko e fu'u *swimming pool* ia fe'unga pea mo taau pea mo e tofua'a pea mo 'ene tamá pea ko hono lata'anga ia. 'Oku nau ki'i nofo kinautolu ai he taimi lahi kae 'oua leva kuo fafanga 'ene tama 'osi ko ia pea nau toki tuku folau ki Tongatapu pea nau foki ai ki he polé.

Tokanga ke foaki laiseni mamata'i tofua'a ma'a Ha'apai

'Oku fai 'a e tokanga lahi ki ai ko hono 'uhinga 'oku totonu ke foaki ha laiseni ia ma'a e kakai ko eni ko 'o Ha'apai, he ko hono 'uhinga ko e fu'u feitu'u ko eni ia 'oku fai p 'a'ahi ia k 'oku 'ikai ko ha 'a'ahi fakalotofonua 'a'ahi mai mei he kaung 'api. Ne u mamata au ai 'e Sea 'i he ngaahi ta'u ko eni kuohilí 'i he tautautefito 'i he m hina ko eni pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi vaka ia 'oku mai p ia 'o tu'u p he feitu'u ko eni kae hopo 'a e kakai h ko e hingoa teuteu ko eni 'oku

nau tui leta ngaahi suti 'i tahi ko e 'uhinga ke ne tauhi e m fana hopo ki he loloto ai fai e mamata 'osi pea nau heka nautolu he vaka pea nau foki. 'I he ngaahi uike ko eni kuohili na'a mou me'a ki tahi, na'e 'i ai 'a e fu'u 'iote lahi ai, na'e l l a ia he uafu Vuna ko ia 'Iote ia 'o e Pilinisi mei 'Iulope na'e 'ahia mai ia ki hotau potu tahi, k ko Ha'apai ia 'e Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha laiseni ia 'e foaki. Ko ia ai 'Eiki Minisit 'oku fai e kole atu ki he Feitu'u na 'oange ha laiseni ki Ha'apai ko hono 'uhinga ko e lata'anga eni 'o e tofua'a pea neongo 'oku ma'u e laiseni ia 'e Tongatapu kae 'uma' foki 'a Vava'u k 'oku totonu ke foaki ia ki he feitu'u 'oku lata ai 'a e tofua'a, 'oku 'ikai ke fai'aki ia 'a e feitu'u ko ko 'oku 'i ai honau vaka mo e tokolahi ka ko e feitu'u 'oku lata ai 'a e monumanu ko eni pea 'ave ki ai 'a e takimamata. Pea 'oku mahu'inga ia 'e Sea he pongipongi ni neongo 'oku fuoloa lahi e ngaahi feme'a'aki ai.

Ko e hala ko ia 'o e tofua'a 'oku 'i ai hono laulau Sea pea 'oku peh 'e he ki'i laulau ko e taimi 'oku fai ai 'a e fononga ki he fonua ko ia ko ko 'oku 'ao'aotea, 'ao'ao 'i lalo hang 'oku 'at hinehina 'oku ua 'a e me'a 'oku ne lava 'o tala 'a e fononga ko eni. 'Uluaki ko e maka he taimi ko 'oku ava ai 'a e lalo fonua 'oku kulokula, 'a ia ko e makaafi he vaha'a 'o Tonga pea mo Nu'usila ko 'ete muimui p kita ai he 'ikai ke te h , pea mo e monumanu ko eni ko e tofua'a ko 'ene hala ia he'ene fononga ko ki Nu'usila.

Sea 'oku 'i ai 'a e fakamo'oni ki ai peh tokua 'i he tafa'aki faka-Hahake ko ia 'o e motu ko ia Tokelau ko ia 'o Nu'usila feitu'u atu ko eni ko ko taulanga a'u atu ai ki *Gisborne* tokua 'oku 'i ai e kakai ai 'oku 'i ai 'enau k kunga mai ki Tonga ni ko hono 'uhinga na'e peh na'a nau muimui he tofua'a 'o a'u mai ki he feitu'u ko eni pea 'oku nau nofo ai, 'a eni 'oku 'i ai 'e ki'i fo'i faiva ko eni 'oku ou ui ko eni h ko e hingoa e ki'i fo'i faiva fakap p langi, k 'oku 'asi ai 'a e taimi na'e fe'ao ai 'a e ki'i fefine pea mo e tofua'a 'i Nu'usila 'iloa fakam m ni lahi, ko 'eku lave atu ki ai ko e 'uhinga 'e 'Eiki Minisit Takimamata foaki ha laiseni ma'a e k inga ko ia 'o Ha'apai ke nau mamata ai he 'oku 'i ai p 'enau tala tukufakaholo pea ko e lata'anga ia 'o e tofua'a mou me'a p he taimi 'e ni'ihii Sea fa'a 'i ai 'a e fanga ki'i p p tofua'a ia ko e ma'anua ia 'o hilifakia he hakau pea 'oku si'i atu 'a e k inga 'o teke ki tahi k kuo nau mamulumulu foki pea 'ikai ke to e lava ha me'a pea ko e me'a fakapotopoto taha p ko hono ki'i fakangata ai p 'ene mo'ui pea tufa atu ia ki he k inga ko hono anga ia 'o e nofo, k ko hono 'uhinga foki ko e lata'anga eni 'o e tofua'a pea mo 'ene tama 'i he faha'i ta'u ko eni.

Ko ia 'oku ou kole ai ki he 'Eiki Minisit k taki tohi hifo he laiseni ko ena *issue* tohi hifo ai ha laiseni 'e tolu pea peh he tafa'aki ha'i ai *reserve* Ha'apai m l Sea ko e fakahoha'a p ia.

Sea K miti Kakato: M l 'Eiki N pele, me'a mai Minisit Polisi...

<007>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Minisit Polisi: Tapu mo e Feitu'u na Sea, pea peh ki he Hou'eiki M mipa ho'o K miti Kakato, kae fai atu p mu'a ha ki'i fakalavelave nounou fekau'aki pea mo e L pooti ko eni, pea mo fakam l ki he 'Eiki Minisit , 'i he L pooti kakato kuo fakahoko mai Sea. 'Oku fie lave p 'a e motu'a ni ia mo tokanga, ki he me'a na'e me'a mai ai 'a e taha 'o e Hou'eiki N pelé, fekau'aki pea mo e feinga'i ke fakapapau'i 'oku t naki 'a e pa'anga ko eni ko fekau'aki mo e Takimamatá

'i Tonga ni Sea. 'Oku ou fie lave atu p 'i he peesi 24 faka-Tongá, 'oku 'i ai ha ngaahi fakataha lalahi ai na'e lava Sea, pea 'oku h eni he *item 2* 'i he peesi 23 'o faai hifo ai ki he 24, 'i he ngaahi fakataha 'oku feinga ke fakam 'opo'opo. Ka u ki'i lau atu p Sea, lava hono fokotu'utu'u mo fakahoko 'a e fuofua fakataha 'a e K miti Fakalakalaka 'a e Takimamatá, 'a ia 'oku m mipa ki ai 'a e kau Fakafofonga mei he ngaahi pisinisi faka-Takimamata. Tonga *Chamber of Commerce*, Potung ue Pa'anga mo e Palani Fakafonua, Potung ue fekau'aki pea mo e Takimamatá, pea peh foki ki he Poate Pule 'a e Takimamata. Mou me'a hifo ai ki he 'alu hifo ai p 'a e fo'i k lomu tatau ko ia. 'Oku 'i he taupotú, 'oku peh .. lava lelei mo hono fa'u 'o e tohi tu'uaki 'o e 'inivesimeni 'i he Takimamatá 'i Tonga ni.

Tokanga ke malu mo maau e tafa'aki fakatakimamata 'i Vava'u

Sea, na'e fakahoko ko eni 'a e 'Aho 'Ene 'Afió 'i Vava'ú, na'e lava atu ai 'a e Hou'eiki Kapinetí kau ai 'a e motu'a ni, pea fai ai 'emau 'a'ahi takai 'i he ngaahi motu ko ia 'i Vava'ú, 'oku fai ai ko 'a e Takimamata. Ne toka 'emau tokangá ki he feitu'u p ko 'oku ng ue'aki ki he Takimamatá p ko 'i Vava'ú, ke sio angé p ko e h 'a e t kunga totonu 'oku 'i afí Sea. Ko e 'a'aahi ko ia na'a mau fai takai holó, na'e 'aho 'e taha. Meimei ko e ' motú Sea, pule'i k toa p ia 'e he kau p langi. Ma u 'alu atu ko ia ki he ngaahi motú, ko e kau p langi. A'u ki he kakai mei 'Iulope, *Spain*. 'Eke atu p ko e ta'u 'e fiha, ta'u 'e 8, pea ni'ihi to e lahi ange 'a 'enau nofo he ngaahi motu ko eni 'o tokanga'i Sea. Ngaahi feitu'u 'oku mama'o pea mei Neiafu, 'oku no'o ai 'a e ngaahi 'ioté, ko e ngaahi fanga fo'i poe ko iá, tokanga'i p 'e nautolu. N 'o p nautolu ia 'i he kongatahi ko eni, 'o tokanga'i p , *charge p* 'e nautolu, totongi ai 'a e ngaahi 'iote ko ia 'oku mai ko 'o no'o aí, mo e fanga ki'i fale 'oku hang ha fanga ki'i 'api 'o t t p 'i tahi. 'Oku fai p 'a e fakataú ai, fai p mo e fakatahá ai, 'a ia ko e poini ko ia 'oku fie taki ki ai 'a e tokangá, 'oku 'i ai 'a e mo'oni ia 'i he me'a na'e me'a mai ai 'a e 'Eiki N pele. Ke tau tokanga mu'a, ke fakapapau'i, 'oku mo'oni 'a e tukuaki'i ia 'oku peh . Tu'uaki p 'a Tonga ni ia he *internet* lau p ia 'e he kau p langí 'i muli, totongi ai p 'enau omí ia 'anautolu 'i muli p ia, ki he 'akauni p 'i muli. Tau peh ko e tokotaha 'oku ne talitali hení ko e p langí ko e *Peter Smith*. Hangatonu mai p 'a e kau Takimamatá ia 'o 'alu kia *Peter Smith* 'o fai p 'a e Takimamatá ia 'i Tonga ni, 'osi totongi p 'a e pa'anga ia 'i muli, 'o tuku p ia 'i muli. 'A ia ko e me'a ko ia 'oku fai ki ai 'a e tokangá ia, ko ha founga 'e fakapapau'i ko e ki'i pa'anga ko iá, 'e 'omai ki Tonga ni, he ko e kongatahi ko Tonga ni 'oku fai ai 'a e mamata. Ko e kongatahi 'o Tonga ni, ko e mat tahi 'o Tonga ni, ko e tofua'a ia 'oku 'i Tonga ni, ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha'atau *benefit*. Tau peh 'e tautolu ko e p langi ko eni 'oku ha'u ko 'o t naki 'a e pa'anga ko eni. Tau peh 'osi p ha ta'u ia 'e 15 mo e a'u atu ki ai 'etau tokangá ke fai hano ki'i tukuha'u'i, pea hiki ia ki muli. Ko e fo'i pa'anga ko ia na'a ne ma'u he ta'u 'e 15 ko , 'alu k toa ia mo ia. 'A ia 'oku hoko hotau ngaahi m tanga ia 'o tautolu, ko ha ' lia tu'u lavea ngofua, ke pisinisi ai ha ni'ihi, kae 'ikai ke ma'u ai ha'atau *benefit* fakafonua Sea. 'Oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o tukuaki'i ha taha Sea. Ko e me'a ko na'a ku nofo 'o fanongo ki aí, 'oku mahino Sea. 'Oku fiema'u ke 'ave 'etau tokangá ki Vava'u, 'o fokotu'u ki ai ha ngaahi uma ng ue m lohi 'o e Pule'anga. Ko hono 'uhingá p , ke fakapapau'i 'oku malu, pea toe maau ange hono t naki pea mo hono tokanga'i 'o e ngaahi tafa'aki peh ...

<008>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Minisit Polisi: Sea, hang ko eni, 'oku puna hangatonu foki e vakapuna ia mei Vava'u ki

Fisi Sea. Pea 'oku 'alu e tokanga p 'oku malu e tafa'aki ko eni. Pea 'oku hanga leva 'e he Potung ue Polisi 'o fokotu'u ki ai 'a e, 'a e ngaahi va'a ke mahino 'oku malu'i 'oku 'ave ki ai 'a e ngaahi va'a *transnational crime* ke fakapapau'i 'oku 'alu ki ai mo e kau *consultant* polisi mei muli ke fakapapau'i 'e malu 'a Vava'u. 'Oku fokotu'utu'u ke 'oatu ki ai pea mo e kul fakatotolo ke fakapapau'i 'oku malu e feh 'aki Sea. 'A ia ko e ngaahi ' me'a pehe ni 'oku totonu ke 'oua te tau tuku noa'i 'a Vava'u ka tau tokanga mahino ki ai he ko e tupu faka'ikon mika mei he takimamata mo hono 'ahia 'o 'ikai ngata p 'i he 'iote ka ko e kamata ko eni ke hu'u hangatonu mai 'a e folau mei muli 'o hangatonu p ki Vava'u. Totonu ke tau tokanga ki ai Sea. Ko e ui fakalukufua ia kiate kitautolu 'o kau ai p 'a e motu'a ni ka 'oku ou pou pou ki he fakakaukau ko ia 'oku totonu ke m tu'aki fakapapau'i Sea 'oku malu.

Lord Tu'ivakan : Sea, tokoni atu p , 'oku mahu'inga 'aupito e me'a ko ena 'oku me'a ki ai e, ki'i tokoni p Fakafofonga.

'Eiki Minisit Polisi: Tali p .

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Lord Tu'ivakan : Koe'uh p ko e, 'oku mahu'inga 'aupito e, 'a e me'a ko ena 'oku ke me'a ki ai kae 'i he taimi tatau na'e fa'a, kuo hoko p 'i Vava'u, 'a e lolotonga p 'a e fakalele pisinisi ia 'a ha muli, 'osi e ngaahi ta'u pea 'oku ne to e fakatau 'e ia 'ene me'a ki he to e muli p , pea 'alu ia mo e silini kae fakalele, pea to e, mahalo kae 'ikai ke fa'a 'ilo 'e he Potung ue. Na'e peh p 'oku fai e ng ue ki ai ka 'oku 'ikai ke 'ilo p ki he hoko ka 'oku fa'a hoko ai, hoko 'i Vava'u. Ka koe'uh ko e taha ia 'a e ngaahi me'a 'oku tonu ke to e fai e tokanga ki ai koe'uh ko e kau muli ko eni 'oku fa'a fakalele pisinisi, 'ohovale p 'oku nau tila p nautolu pea 'alu ia mo 'ene pa'anga ki Nu'usila p ko 'Aositel lia kae fakalele ia 'e he muli kehe. Ko e mo'oni 'aupito e ngaahi me'a ko ena, m l .

Sea K miti Kakato: M l .

'Eiki Minisit Polisi: Sea 'oku peh 'a e pou pou ki he fakakaukau ko hono 'uhinga 'oku fa'a 'ohake 'i he Kapineti Sea 'a e feinga ke pou pou'i e kau pisinisi 'a e kakai Tonga. 'Oku tau 'unu tautolu ki he taimi 'oku 'i ai e fakakaukau 'e 'alu e takimamata 'i he fonua ni ki 'olunga, na'a a'u ki ha taimi 'oku ta'im lie 'a e fonua ni 'i he takimamata tau peh kuo afea 'o 'ikai ngata p 'i *Europe* kae kau ai 'a *Asia* pea a'u ia ki he fo'i taimi ko ia kuo pule kehea 'a e ngaahi sino takimamata ia Sea 'a e ngaahi feitu'u ko ia 'oku peh 'oku tala, ko e 'uhinga p 'eku lave Sea ko e, ko e me'a ko eni 'oku 'asi ko , lava lelei hono fa'u 'o e tohi tu'uaki 'o e *investment* 'i he takimamata 'i Tonga ni na'a lava ke fakakaukau hang ko e me'a 'a e 'Eiki N pele ke tau ki'i *prioritize* ange 'a e kakai Tonga mo hono feinga ke tokoni'i ke nau, ke nau pukepuke 'a e tafa'aki ko eni Sea ko e 'uhinga ke ma'u ai ha'atau *benefit*. Ko e anga p ia 'a e ki'i pou pou atu Sea ka ko u fakam l ki he 'Eiki Minisit , m l mu'a 'a e, 'a hono 'omai 'a e fakamatala 'oku kakato ke lava ke taki kakato 'etau tokanga ki he me'a ko eni 'oku mahu'inga Sea. M l 'aupito.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Pal mia.

Taukave ko e pisinisi mamata'i tofua'a ko e pisinisi pe ia 'a e kau muli

'Eiki Pal mia: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma' e toenga 'o e Hou'eiki. Ko e, ko u tu'u p ke pou pou atu ki he fakamatala ko eni 'oku 'oatu 'e he Minisit Polisi. Na'a ku kau 'i he fo'i timi ko eni na'e mavahe mei he vaka ko eni na'e h 'elea 'e he Tu'i ki, ki 'Ovaka na'a mau 'a'ahi maotolu ki he ' motu ko eni 'oku talanoa ki ai. Ko u tui ko e palopalema 'Eiki Sea ko ena kuo lave p ki ai 'a e 'Eiki Minisit ko e 'uluaki palopalema ko e, ko e fiema'u ko ke lava ha Tonga 'o kau ki he *industry* ki he pisinisi ko eni, 'oku 'i ai e tu'utu'uni ia ki ai. 'Oku fiema'u e vaka lelei mo e ngaahi naunau, pea kapau 'oku 'ikai ke lava 'e he Tonga 'o fakakakato e ngaahi fiema'u ko ia mo e ngaahi naunau ko ia pea he 'ikai ke lava e Tonga ia 'o lesisita. 'A ia ko e 'uluaki palopalema ia ke tau fakakaukau ki ai. Ko e fakakaukau ko na'e ha'u ki hoku 'atamai he taimi na'a mau, 'osi mau 'i Tapana pea mau 'alu ai ki 'Eueiki pea mau 'alu ai ki he motu 'e taha, 'ikai ke mau hake ki 'uta ka mau tau p 'i tahi. Ko e me'a ko 'oku mahino ki he motu'a ni 'oku ma'u ia mei he fakakaukau ko eni ko eni 'oku fakahoko 'e 'Eua, 'oku fiema'u e *community* ia ke nau t t naki honau ivi 'o fa'u p ha'anau ki'i vaka he koe'uh ko e vaka ia mo e naunau ko ia 'oku lau kilu ia. 'A ia he 'ikai ke lava ia 'e, tokosi'i 'aupito e kakai Tonga te nau lava 'o fai e ng ue ko ia. Ka ko e fakakaukau ko 'oku ha'u ki he motu'a ni hang ko Vava'u, ko 'eku fakakaukau hang ko Pangaimotu, ko Tapana 'oku ofi 'aupito ko 'ete tu'u p mei ai 'o sio ki Pangaimotu pea ki'i lele taimi nounou 'o a'u ki 'Eueiki 'a 'oku talanoa ki ai e me'a. Ko ia ko e ...

<009>

Taimi: 1035–1040

'Eiki Pal mia: Ko e fakakaukau ko 'oku 'atu mei he motu'a ni ia, ko e fa'ahinga pisinisi ko eni 'oku 'i ai hono ' naunau mo hono ' ngaahi fiema'u. 'A ia ko e fiema'u ko 'oku 'ikai ke lava 'e he Tonga. 'ikai ke lava 'e he Tonga 'o ma'u e silini ko ke fakakakato'aki e me'a. Ka ko hono , ko e 'uhinga ia ko 'oku meimei ke to'o p 'e he kau muli ia 'a e ' pisinisi ko eni he ko nautolu p 'oku nau lava 'e nautolu 'o *afford*. Ko hono fakalea 'e taha, ko e pisinisi ko eni, ko e pisinisi p ia 'a Nu'usila mo 'Aositel lia 'oku mai 'o fai 'i Tonga ni. Hang ko 'ene fakamatala, k toa e me'a ko 'oku tu'uaki he 'initaneti. Pea ko 'enau fetakai holo p nautolu he 'initaneti ka fet 'utu'i atu p tautolu 'i Tonga ni, 'o hang ko 'ene fakamatala 'oku fai e *booking* 'i Nu'usila p ko 'Aositel lia p ko f p ha feitu'u 'i m mani. Totongi ai mo e pa'anga pea nau toki heka mai p kinautolu ki Tonga ni 'osi 'i ai p 'enau *agent* 'i Tonga ni. 'Alu p ki ai, 'osi fakakakato p me'a ko ia, 'osi ko ia pea nau foki. Na'a mau faka'eke'eke ki'i motu'a 'e taha 'i 'Eueiki, 'i he ki'i motu ko eni ko 'Eueiki na'a mau hake ai. Ko e ki'i tangata ko e eni ko 'ene ng ue ko e kakau mo e tofua'a. Na'a mau 'eke ki ai p ko e fiha na'e vahé he 'aho, k taki p 'oku ki'i ngalo 'iate au. Na'a mau fakatumutumu 'aupito 'aupito 'aupito 'i he silini ko 'oku 'ange ki he tokotaha ko eni. Ka ko e fakamatala na'a ne 'omaí, ko e motu ko eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u fakamole f f 'ene lele mei Neiafu ki ai. Ko e ki'i seniti ko 'oku mole he vaká ko e ki'i peh atu taimi nounou p 'o a'u ki he feitu'u 'oku 'i ai e tofua'a pea nau to e foki mai. 'A ia 'e lele mahalo ko e tu'o 3 p ko e tu'o 4 e vaká ia pea toki maha e fo'i 'utu ko ia. Ka ko 'ene fakakaukau ki he pa'anga 'oku t nakí, ko e pa'anga lahi faka'uli'ulia. Ko ia 'oku 'omaí 'i he pongipongi ni 'a e fakakaukau ko eni ko e *issue* ko eni na'e tonu 'osi fai, veteki p ia fuoloa he 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou eni 'oku 'ohake ko eni, me'a motu'a ka na'e 'ikai p ke 'i ai ha'atau fu'u tokanga ki ai.

Ko e me'a 'e taha ko e ' poé. Ko e ngaahi fo'i taulá. Fo'i taula 'e 111 k toa k toa ia 'i Vava'u. Ko e kongalahi 'o e taula ko ení 'oku to e ma'u p 'e he kau p langi. Ko e ha'u ko 'a e 'ioté 'o no'ó 'oku lau mamafa. Ko e h e mamafa ko 'o e 'ioté 'e fai e totongi 'o fakatatau ki ai. 'E Hou'eiki, tau fakakau, tau faka'uta ange p ko e ta'u eni 'e fiha 'a hono t naki e pa'anga ko ení 'e he kakai muli. Kaekehe ko e me'a ia 'a tautolu ke tau talanoa ki ai. 'I Ha'apai 'oku to e hoko ai e me'a tatau. Ko e ki'i motu ko eni ko U leva, 'oku 'ikai ke tau 'ilo 'etautolu p 'oku lava 'e he kau polisi 'o Ha'apai 'o muimui'i kinautolu. 'Oku peh mai p ngaahi 'ioté ia p 'oku nau laiseni p 'ikai, 'o nau peh mai p nautolu 'o tau ki U leva. Pea ko e motu ko eni hang ko Kavai Foá 'oku 'i ai e ongo fale 'e 2 ai, 'a ia ko e muifonua 'o Faleloá, 'oku 'i ai. Na'a mau ia ai, 'oku 'i ai e fu'u 'iote 'e 2 'oku tau mai he muifonua. 'Aho S pate na'a ku 'i aí, na'a ku lau atu ko e toko 32 'oku nau lolotonga kaukau he mat tahi, fo'i 'one'one faka'ofu'ofa ko ena he muifonua ko ena. Pea u fakafuofua, mou faka'uta ange Hou'eiki ki he lahi 'o e pa'anga 'oku t naki 'e he kau mulí 'i he 'uhinga p ko e 'ikai ke 'i ai ha'atau *system* pau ke tau fakapapau'i ko e *industry* ko ení p ko e ma'u'anga pa'anga ko ení 'oku tau lava 'o mapule'i lelei.

Poupou ke hanga Vava'u 'ai ha'anau vaka he mamata'i tofua'a

Ko ia ko 'eku tokoni ko he pongipongi ní ko 'eku poupou atu p ki he me'a ko eni fekau'aki pea mo e mamata tofua'a. Kuo fuoloa e taimi ke tau fai ha ng ue Hou'eiki ki he me'a ni, Ka 'oku 'ikai ke 'ilo p ko e h e me'a 'oku tuai aí. Ko e ngaahi taula ko eni 'oku ou 'uhinga ki aí. Talu 'eku *raise* e me'a ko ení he ta'u 1990 'i Fale ni, 'a e taulá. Mo 'eku faka'amu ke 'omai e taula ko iá ke, koloa ko ia, ko e ng ue ia 'a e Pule'angá. Ko e fo'i loto' ko ena 'o Neiafú, 'oku tau hang p ha'atau h telé. K toa e uafu 'oku langa ai mo e taula 'oku laku ai, ko e uafu p ia. 'Oku totonu ke fai ha ng ue, mahalo kuo 'osi ng ue ki ai e Pule'angá ko ení ke to'o mai e ' taulá 'o kapau 'oku malava. Pea kapau ko e taula ko ení 'oku 'i ai p hatau k inga Tonga 'oku kau ki ai, 'oku nau kau ki he pisinisi ko iá ka 'oku mahu'inga ke tau hanga 'o fakatokanga'i 'a e ngaahi me'a 'oku totonu ke ma'u mei ai 'a e, t naki mei ai e pa'anga 'a e Pule'angá, pea 'oku 'ikai ke tau lava. Ko ia ko 'eku poupou ki he me'a ko ení, totonu ke fakakaukau'i 'e Vava'u ke 'ai ha'anau, ko e vaká, totonu ke nau 'ai faka-*community* ke nau ma'u, ma'u ha pa'anga. 'Uhingá ke nau hanga 'o fa'u e ngaahi, mo feau e, fakakakato e ' naunau ko ení kae lava 'o fakahoko e ng ue. Kapau he 'ikai, 'e 'osi p 'etau talanoa he 'aho ní te tau to e talanoa he ta'u kaha'ú, te tau hokohoko talanoa p 'ikai ke tau lava fai ha me'a.

<001>

Taimi: 1040-1045

Tui meimei peseta 80 pisinisi mamata'i tofua'a pule'i ia mei muli

'Eiki Pal mia: 'A ia ko e ki'i tokoni p ia mo e poupou 'oku 'oatu ki he me'a ko eni 'oku 'oatu he 'e Minisit Polisi. Ko e mo'oni e mo'oni ko e fu'u *industry* ko ení tau talanoa tautolu he mamata tofua'a mo e fakahaofi e tofua'a ke 'oua 'e kai he tofua'a ka ko e *industry* p ia 'oku pule'i mai p he kakai kongalahi mahalo ko e p seti 'e 80 'oku pule'i p mei muli. Ko e me'a ia 'oku totonu ke fakakaukau ki ai e Hou'eiki 'o e Fale ni.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Vava'u 15.

S miu Vaipulu: M l 'Eiki Sea. Kole ke u h fanga he fakatapu mahalo kuo tau fihia atu he me'a ni Sea. Ka ko e faka'apa'apa 'aupito ki he ngaahi fakakaukau ko eni 'oku 'omai ka ko e ngaahi fakakaukau kuo 'omai laui ta'u mo e te'eki ai ke fai ha ng ue 'Eiki Sea ke lava ke fakahoko. Tau peh ko e me'a ko eni ki he mamata tofua'a pea peh ki he me'a ki he taula ko eni 'i tahi. 'Oku 'i ai 'a e me'a 'oku ui ko e *third party insurance*. Ko e malu'i 'o e tokotaha kehe 'e fai ia 'e he kautaha ko 'oku 'anautolu e ng ue. Ko e 'uhinga ia 'oku 'ikai ke fie 'ai ai 'e ha taha ha ngaahi taula pea na'e 'ikai ke to'o ai he taimi ko he 'e Pule'anga koe'uhí ka 'i ai ha vaka 'e no'o he ngaahi taula ko iá pea hoko ha fakat maki pea maumau ko e me'a ko iá kuo pau ke fua ia he 'e tokotaha ko na'e 'a'ana 'a e koloa ko iá 'Eiki Sea. Pea ko e mamata tofua'a ko e me'a tatau. Kuo pau ke 'i ai e malu'i mo'ui 'a e fanga ki'i kautaha ko 'oku me'a. Ka ko e founa ko te tau lava 'o fakakaukau'i Sea ko e taimi ni tau peh ko e laiseni he me'a mai ko 'a e Minisit 'aneafi 4000. F f kapau 'e holo hifo ki he 2000.

Hoko ki ai t naki leva ki he tu'utu'uni ha *levi* ke tokoni ki he falemahaki, ha *levi* ke 'i ai ha vaka le'o ke ne siofi 'a tahi. 'Oku 'i ai e pa'anga ke 'utu 'aki mo fai 'aki hono tauhi e ' takai koe'uhí ke malu pea hao e ' me'a ko ia. 'E fie totongi p ia 'e he kau folau 'eve'eva 'Eiki Sea. Ka ko u tui ko e ngaahi founa ke tau fakakaukau'i ha founa kae 'oua te tau fakangatangata 'o tu'usi koe'uhí ko 'etau sio p ki he tau kaung 'api. Tau peh ko e 'ikon mika 'a Fisi 'oku 'i he langi lau ia 'Eiki Sea. Ko e ngaahi ta'u ko ki mu'a na'a nau fakalele 'enau kautaha vakapuna na'e mole ia 40 miliona he ta'u ka na'e tauhi p ia 'e he Pule'anga Fisi fakalele p koe'uhí he na'e ha'u 'a e takimamata ia 'o 100 tupu mei 200 tupu miliona ia he ta'u. A'u ki he taimi ni 'oku 'i he 800 tupu 'alu ia ki he 1000 miliona he ta'u pea kuo to e tupu mo e kautaha.

Ko tautolu ko e te'eki ai p fakaeneene hake ke mole ko *Royal Tonga* kaila e Fale ni tamate'i. Taimi ko iá Sea ko hono faikehekehe na'e pehé ni. Mole *Royal Tongan* 18 miliona ng 'unu e takimamata mei he h mai he ta'u ko e 12 miliona 'o 'ova ia he 40 miliona. F me'a na'e fai ki ai e sio ? Ko e sio 'oku a'u ki ai 'a Fisi he 'aho ni. Ko e pa'anga tau peh ko e tola 'e taha ko takimamata 'i Fisi ko e s niti ai 'e 70 tupu 78 'ap p 'oku fiha *out* 'i muli ki he ngaahi kautaha muli ko 'oku nau 'i ai e h tele mo e me'a. Ko e toenga 'oku ma'u ko 'i Fisi. Ka ko e me'a mahu'inga 'a e lau miliona 'oku ma'u 'e he kakai he ma'u ng ue mei he ngaahi ng ue'anga ko eni koe'uhí 'o tupu ai e 'ekon mika ko 'o e fonua. 'Oku lahi fakatou m hino p ia 'Eiki Sea

<002>

Taimi: 1045-1050

S miu Vaipulu: 'a e peh ke tau feinga ke tau fai kotoa 'a e 'u me'a ko eni. Ka ko 'etau fai 'a e fatongia ko eni 'Eiki Sea, kuo pau ke fakaivia kitautolu ke tau fakahoko. Manatu'i ko e ngaahi fonua ko kaung 'api, na'e pule kehea nautolu ia kimu'a pea na'e fai pe 'enau langa fakalakalaká 'anautolu ia 'e he ngaahi fonua lalahi ko ia ko mei muli. Ko kitautolu ko hotau ivi p na'e fai 'aki toki tokoni mai 'a e ngaahi fonua 'oka kole pea nau tali. Ka 'oku fie ma'u ia ke tau ng ue pea ke tau fakakaukau'i ha founa ke tau fakaivia 'aki hotau kakai ke nau fakahoko e ng ué. Lava pe he kau Tonga ia he taimi ni 'o fakahoko e mamata tofua'á 'i Ha'apai pea mo Vava'u, ka 'oku ou tui 'Eiki Sea, 'oku tau to e fa'u 'etautolu ia 'o tau feinga 'i ke faka'at he pea tau fa'u leva 'e tautolu e tu'utu'uni he faha'i ko 'o ne hanga 'e ia 'o t puni mai e matap . 'Oku totonu ke tau fa'u e

fakakaukau ko , pea fa'u mo ha founga ke lava ke ng ue 'a e fo'i fakakaukau ko 'oku tau faí. 'Oku 'ikai ke tau fokotu'u fakakaukau, pea tau fokotu'u kavenga 'o hilifaki pe ia ki he kakai ko 'o e fonuá. Ko e me'a ko ia ko 'Eiki Sea ki he totongi ko muli, tau peh tau fakat t 'aki e mamata tofua'á. Ko e founga ko kuo hotele mo e vakapuna mo e me'a, me'a tatau p . Ka 'okapau te tau sio ko e ng ue'anga ko eni ki he mamata tofua'á, ko e *resource* ko iá ko e *resource* ia 'a tautolu. Te tau lava ke fokotu'u ko e taha ia 'o e ngaahi 'uhinga ke foaki ai ha laiseni 'a ha taha ko e fakapapau'i 'oku 'omai e pa'angá ki heni. Ua ki aí, ko 'ene tukuhaú ke totongi. Tolu ki aí, ke t naki e levi ke tokoni ki hotau kakaí, he koe'uhí ko e m tangá 'oku 'ia kitautolu 'i Tongá ni. 'E lava pe ko e 'u founga ko iá Sea, 'u founga kehekehe ke fai. Ko e me'a ko ki he 'u, tau peh ko e 'u taula ko 'i Vava'ú, ko e taimi ko kimu'á 'Eiki Sea, na'e pa'anga pe ia 'e 50 'ap , pea ko e taimi ko na'a ku fakakaungat maki ai he Potung ue ko eni Maliní, na'a ku hiki hake 'o 150, pea u t atu ki Vava'u 'e hiki e me'á 'o 300, ke nau teuteu mai ke mau fakataha. T mai e motu'a p langi 'e taha, talamai 'e ia, he'ikai ke u kau au he fakatahá pea he'ikai ke u totongi 'e au ia e 300. Ko 'eku tali ko ki aí, te u 'alu atu he Tokonakí, pea kapau he'ikai ke ke 'i ai, pea ke 'alu ange mo ho'o kato letá kuo 'osi fa'o ho valá ke ke 'alu. 'Eiki Sea ko e taimi ko na'a ku a'u atu aí, ko e mat pule ko ia ko na'e t maí ko ia na'e mu'omu'a mai taha 'o nofo 'i 'ofisi, talamai te ne tali. 'Oku faingofua pe ia. Ko tautolu pe ia ke tau loto 'aki ke fakahoko e me'á. Ka ko e toe me'a ko 'e tahá Sea, hang ko e 'ai atu ke fai mo sivi e koloá, ko e 'asi atu e kau sivi falekoloá, kuo 'i ai e ki'i me'a ia. 'Oku mo'oni e lau ko 'a 'Uluk lalá, ka 'oku vaivai e me'á, hapo he keté. Ko 'ene hapo ko iá, 'osi. Ka ko e palopalemá ia Sea. Hang 'oku ai e feme'a'aki he Fale ni peh , fu'u lahi e v hengá, ko e me'a ia ke tau fakakaukau'í, 'oku fe'unga nai e v henga 'oku tau 'oange ki he tokotaha ke ne fakahoko e fatongiá pe 'ikai, koe'uhí ko e ng ue mo e mafatukituki 'o e fatongia ko ia 'oku 'oange kiate iá? 'Oku fe'unga nai 'a e v hengá? P 'e lava pe 'e he tama ia falekoloa 'o mono anga ha'ane kofu *twisties* pea

<003>

Taimi: 1050-1055

S miu Vaipulu: ...*all pens down* 'a e me'a kotoa. Tau ki'i fakakaukau'i p . 'Oku lahi p 'a e 'u me'a ke tau sio ki ai Sea, ka ko u tui fakapapau, 'Eiki Sea. Ko e me'a ko eni ki he mamata tofua' . Fokotu'u atu ki he 'Eiki Minisit , kau laiseni fo'ou Tonga ko eni, na'a ne me'a mai 'aneafi 'oku ne tali, tali 'e ia 'a e fakakaukau. Na'a 'ai p 'a e 2000 pea 'ai 'a e *third party insurance*, ke alea'i mo e ngaahi kautaha malu'i ko eni 'i Tonga ni, ke nau tali ke t t m m lie atu, 'oua 'e fu'u hilifaki faka'angataha mai, kae lava 'a e Tonga. Ko e founga ko ia 'e lava ia mei he tafa'aki ko 'a e Pule'angá, ke kole ki he kautaha malu'i ke hang ko eni 'Eiki Sea. Ko e taimi ko na'e fai 'a e fakakaukau ke fokotu'u mo e *third party insurance*, 'i he ngaahi me'alele. Taimi ko 'oku laiseni ai ko 'a e me'alelé, koe'uhi ko e ngaahi *accident* mo e ngaahi me'a ko ia. Pea 'omai leva 'a e 'u kautaha ko *third party*, kautaha malu'i, fai 'a e fakataha mo kinautolu 'e totongi, kapau 'e totongi 'a e me'a ko 'a e malu'i ko kia kinautolu, kuo pau ke 'i ai honau 'inasi nautolu ke totongi mai ki he Pule'anga ke tokoni ki he monomono 'o e halá, ke tokalelei koe'uhí ke 'oua 'e malava ke hoko 'a e fakatu'ut maki. Ko e ngaahi fakakaukau peh 'Eiki Sea. Te tau lava p 'o fakakaukau'i 'a e 'u founga ko ke faingofua ki hotau kakai ke nau fai 'a e ng ue pea k toa mai mo e pa'anga. 'Eiki Sea, ko 'aneafi na'e 'i ai 'eku fakahoha'a fekau'aki mo e hikihiki ko 'a e koloa mo e fakah ko meihe Pangik Pule. Ko e pongipongi ni kuo 'omai 'a e fakah mei he Pangik Pulé, kuo

holo hifo 'a e hikihiki ko 'etau koloa mei he p seti 'e 10.3 'o p seti 'e 7. 'A ia ko e *forecast* ia na'e fakah mai p ia 'e he Pangik Pule 'i he taimi na'a mau 'i ai, 'e hoko mai ko ki Siulai, 'e holo ia mei he'enu fakafuofua. Ka 'oku 'ikai 'uhinga ia 'Eiki Sea, ke fu'u tukuange tavale ai ke hoko atu 'a e 'u me'a 'oku fai. Fai p 'a hono vakai'i 'a e 'u koloa ko eni Sea, mo e 'u tute 'oku tau hilifaki ke lava ke ma'u ai 'a e kaveinga ko ia 'oku tau fiema'u. M l 'aupito Sea, 'a e ma'u taimi.

Tokanga ki he totonu 'a e Tonga ki he pisinisi mamata'i tofua'a

Lord Vaea: M l 'aupito Sea. Ko e fakahoha'a 'oku tu'unga 'i he me'a ko ia 'a e 'Eiki Pal mia, 'oku 'ikai lava'i 'e he Tonga. Sea, ko u ongo'i 'a e malanga 'a e Fakafofonga 'o Vava'u. Me'a mai 'a e Fakafofonga 'o Vava'u 'i he ngaahi tu'unga ia 'oku totonu ke fai 'e he Pule'anga 'a e fakakaukau'i 'a e ng ue ko eni. Kuo me'a mai mei taumu'a 'oku 'ikai lava'i 'e he Tonga, pea u tangi hoku loto Sea. Tangi hoku loto he 'oku 'i ai 'a e kau Mauli 'i Nu'usila 'oku 'i ai honau potutahi, fakahahake 'i he motu Saute. Foaki ia ki ai 'e he Pule'anga Nu'usila 'a e faingam lie ke nau fai 'a e takimamata ki he tofua' , pea 'oku nau 'a'ahi kinautolu ki ai pea 'ave mo e taki *tour* pea nau hiva pea nau faiva.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Pal mia.+

'Eiki Pal mia: Fakatapu p ki he Fakafofonga. 'Oku 'ikai ko 'eku 'uhinga 'oku 'ikai ke lava'i 'e he Tonga, ka ko e pal palema. 'Oku faingata'a'ia 'a e Tonga ke ne t naki ha silini ke fa'u ha vaka ke a'u ki he *standard* ko mo e fiema'u ko 'a e laó, ke fa'u ha vaka ke a'u ki he *standard* ko mo e fiema'u ko 'a e laó. 'A ia ko 'eku 'uhinga 'a'aku ko 'eku talaatu p 'a'aku ia 'a e pal palema. Ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia 'oku ta'elava 'e he Tonga. Malava p 'e he Tonga ia.

Lord Vaea: M l 'Eiki Pal mia. Ko u tali p 'e au, ka ko hono 'uhinga eni 'oku ou hanga 'o fakamatala atu ai 'Eiki Sea, 'a e 'uhinga ko 'oku foaki ai 'e he Pule'anga Nu'usila ki he kakai Mauli mo honau potutahi. Ko hono 'uhingá, he 'oku 'i ai 'enu totonu ki he tofua' . 'Oange ia 'e he Pule'anga Nu'usila mo e matakali f ia 'oku mou 'alu moutolu mo ia. 'Oku 'i ai 'a e lao heni 'oku 'ave 'a e ngaahi potutahi ki he ngaahi 'u feitu'u ko ia. 'E to e hoko p 'a e me'a tatau ki ai. Ko ia ai 'oku ou kole atu ki he 'Eiki Pal mia pea....

<004>

Taimi: 1055-1100

Lord Vaea : ...peh ki he 'Eiki Minisit Takimamatá, ko e motu'a na'e toki lele mai mei 'Aositel lia mo hono vaka. Peh atu p e motu'a Tongá ia, fakataú hono vaka, fakaheka mai, kolosi mai p mei 'Asitelelia. Kolosi hangatonu mai p mei 'Aositelelia, ua 'i Niu Kalet nia, 'utu ai, 'osi e uike 'e 2, to e tataha mai 'o tau mai ki Tonga ni. Fo'i halá 'oku hangatonu p ia, Sea. 'Ikai ke to e hipa ia. Ko 'ete heka pe mei *Brisbane*, hangatonu p , *Brisbane*, Niu Kalet nia, Nuku'alofa, 'osi. 'Ikai ke to e afe ia, Sea. Ko 'ete tu'u kita 'o hanga ko ki he 'otu Ma'afú, Ma'afulele mo Ma'afutoká, ko 'ene hangatonú ia. 'Ikai to e afe ia. 'Oku ou lave atu ki ai, 'Eiki Sea, ko hono 'uhingá 'oku fakatupu lotosi'i 'a e me'a 'a e Pal miá, kae 'uma' 'a e Hou'eiki Minisit . Ko e ki'i taimi, 'oku taimi nounou p . Tau m hina p tautolu 'e 3, kuo mei 'osi a Sepitema ia. Foki hifo e faha'ita'u m faná ia, kó 'ene 'alu ia 'a e tofua'á. Ko 'ene fononga 'a'ana

ki he Polé. Ko e me'á 'oku peh . 'Oku 'ikai ke nofo ia heni 'o laulau ta'u, 'ikai, ko 'ene hifo p ko e la' , 'a ia ko e faha'i ta'u ia 'o e tokamu'á, ko 'ene hifo p ia, 'alu ai, fononga 'a la' ia fakataha mo e tofua'á.

'Oku ou lave atu ki ai, Sea, ko e 'uhingá, ko e ngaahi me'a ko eni 'oku fakapale'aki ia 'a e Pal miá, mo e Hou'eiki 'o e Kapinetí, 'a e vahe lahi, ke nau fai 'a e fakakaukau ko ení. Ka 'oku to e 'omai ia 'o fola heni, he vahe si'isi'i, ke nau tokoni'i atu ki ai. Ko ia 'oku fai e tokanga lahi atu ai. Tuku e hikihiki, he ko hono ' tungá e, he'ikai ke mou lava'i 'a e hikihiki. 'Omai ha ki'i hiki mai ki he Fale ni, ka tau 'ohake kimoutolu ke mou a'u ki he langi laú. M l Sea.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai, 'Eiki Minisit . Me'a mai fekau'aki pea mo e ngaahi hoha'a ko ení.

Kei fai ng ue Pule'anga ki he ngaahi hoha'a fekau'aki mo e mamata tofua'a

'Eiki Minisit Takimamata : M l Sea. Ko e, hang ko 'eku lave 'aneaff, 'oku lolotonga fai e ng ue ki hono fakam 'opo'opo ení. 'Osi mahino 'aupito p ia mei he m tia, mo e t langa 'i tu'a, mo e feme'a'aki ko ení, 'a e 'ikai ke m 'opo'opo 'a e tafa'aki ko eni ki he *whale watching industry*, 'a e mamata tofua'á. Pea ko e ngaahi poini kotoa p 'oku 'ohake 'i Fale ni, Hou'eiki, 'oku lolotonga 'i he *public consultation*. Ko e ngaahi poini ko na'e 'ohake ko eni 'e he Fakafofonga ko eni 'o Vava'u 15, pea 'oku ou fakam l lahi kiate ia, ko e paionia foki eni e mamata tofua'á, pea 'oku mahu'inga 'aupito 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku ne me'a mai 'akí, pea mo e toenga kotoa e ngaahi poini kotoa 'oku tau feme'a'aki ai heni, 'oku lolotonga 'i he *public consultation*. Pea ko Vava'u, kuo 'osi 'a e takaí, Tongatapu, 'Eua, Vava'u, pea mo Ha'apai. Pea 'oku 'i ai mo e ' option. Ko e ngaahi palopalema ko ení, na'e 'ikai ke peh ko e tupukoso eni, na'e fononga mai p ia mei mu'a, mei he kamata'angá, 'o hang p ia ko e ngaahi me'a kehekehe. Ko hono fonongá, 'oku pau ke 'i ai e fakalakalaka, pea 'oku 'i ai mo hono. 'Oku t p mo laka. 'Oku 'ikai ke peh ke fakangaloki ha tuliki.

Ko e kau Minisit ko eni ko he kuo hilí, na'e kehekehe p 'enau faka'aonga'i honau mafai faka-Minisit ke fai tu'utu'uni ki he ng ue ni. Na'e 'i ai e Minisit na'a ne ta'ota'ofi ko e 'uhingá ko e fale'i ko 'o peh . Ka fu'u longoa'a, pea fu'u toko lahi 'e faifai pea hehengi e tofua'á. 'A ia ko e meimei ko e 'uhinga ia na'e fai ai e ta'ota'ofi. Na'e hoko mai leva 'a e Minisit ia 'e taha, na'e ha'u p ia 'o faka'at . 'E lelei ange ke lele e langa faka'ikon miká 'i he tafa'aki ko . 'A ia na'e kehekehe p e ngaahi fakakaukau.

Ko e motu'a ni na'e toki tu'utu'uni p ia 'i he konga kimu'a 'o e ta'u ni, ke ta'ofi fakataimi 'a e ngaahi laisení. Ko e ni'ihí p ko na'a nau fakahoko fatongia 'i he ta'u kuo 'osí, mo e ngaahi ta'u atú, ko kinautolu pe 'e hoko atu. Ko e 'uhingá he kuo 'osi fai e 'inivesimeni. Kuo 'osi fai e langa ng ue, kuo 'osi fai e ngaahi fakamole. Ko e ni'ihí ko , h fo'ou maí, ki'i tatali kae 'oleva ke fai e fakam 'opo'opo ko eni ko , ko e Laó, movetevete. Ko e *Regulation*, movetevete. *Enforcement*, 'ikai ke fakahoko. Ko e le'o e kakaí, mo e me'a, fiema'u ke fakam 'opo'opo mai, mo e *industry*, pea peh ki he Hou'eiki 'o e Fale ni.

Pea ko ia 'oku ou kole atu, ko e ngaahi me'a ko eni 'oku tau feme'a'aki ko ení, 'oku 'osi lolotonga 'i he *public consultation*, ki hono fakakaukau'i ke fakahoko mai ha l pooti ki he motu'a ni, pea

fakahoko leva 'a e l pooti 'a e motu'a ni ki he Hou'eiki Kapinetí, ke sio ko e h e halanga ko te tau fou atu ai 'i he mamata tofua'á. Na'e 'i ai e ni'ihi na'a nau tu'utu'uni ke ta'ofi, makatu'unga 'i he ngaahi 'uhinga na'a nau tui kinautolu ki ai, 'i ai e ni'ihi na'a nau tukuange p ke 'at , 'o 'uhinga ai 'a e 'aukolo mai ko eni 'a e kau p langi ko eni ko 'o mai 'o nau meimei ke nau *dominate* 'a e *industry* ko ení, pea ko e 'uhinga ia ko ko , 'oku peh ai ke fai hano vakai'i 'a e ongo tafa'akí, he 'oku m m lohi l ua p .

Sea K miti Kakato : 'Eiki Minisit ke toki faka'osi ho'o me'á, ka tau m l l .

'Eiki Minisit Takimamata : M l l .

(Na'e m l l heni 'a e Fale)

<006>

Taimi: 1120-1125

S tini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea e K miti Kakato. (Veivosa *Light of Life* Taka)

Sea K miti Kakato : Tapu ki he 'Eiki Pal miá, Hou'eiki Minisit 'o e Kapinetí, fakatapu ki he Hou'eiki N pele 'Ene 'Afió mo e Kakaí, kae peh foki ki he Fakafofonga 'o e Kakai. M l mu'a e fakalaum lie lelei, hoko atu hotau fatongia, pea me'a mai e 'Eiki Minisit Takimamata.

Fokotu'u ke tali 'a e L pooti Takimamata 15/16

'Eiki Minisit Takimamata: M l Sea. 'Oku ou tui au mahalo kuo 'osi, kuo 'osi mahino lelei 'a e tu'unga ko ia 'oku 'i ai 'a e *whale watching*. Ko u peh , ko u fokotu'u atu 'e au koe'uhi ko e L pooti ko ia 'a e *Labour & Commerce*. Ko e ng ue ko eni ko ki he *whale watching* p ki he mamata tofua'á, ko u peh , fokotu'u atu ke fakatatali kae 'oleva ke ha'u 'a e L pooti ia 'a e Takimamatá, koe'uhi ke, kae tali ange mu'a 'a e ngaahi ng ue ko ia kuo fakahoko he 15/16. Ko e ngaahi fokotu'u ia ko ení, ko fokotu'u mai ia ki he fakahoko fatongia 'a e motu'a ni ki he 17/18, ke toki fakakakato ia, mo tali ki he monomonó. mo e ngaahi fokotu'ú 'oku 'at p , ke fakahoko mai ki he lelei fakal kufua hono tokangaekina 'a e ng ue ko ení, m l .

Sea K miti Kakato : Ko e fokotu'ú . Me'a mai e N pele Fika 2 'o Ha'apai.

Lord Tu'iha'ateiho: M l 'aupito Sea, tapu mo e Feitu'u n, fakatapu atu ki he Pal miá kae 'uma' 'a e Hou'eiki 'o e K miti Kakató, kae 'at ki he motu'a ni ke fai atu ha ki'i fakahoha'a fekau'aki pea mo e L pooti Fakata'u ko eni 2015/16 'a e Potung ue ni. Sea, 'oku ou fokoutua p hoku fokoutua'anga 'o fanongo 'i he feme'a'aki 'a e Hou'eiki. Ko e mo'oni 'aupito 'aupito 'aupito. Na'e lele atu 'a e motu'a ni ki Vava'u, he Falaite. Kapau te mou me'a mai ki he t ko , 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i vaka. Na'a ku 'i Vava'ú au ia, na'e lahi ange ia h , mahalo na'e a'u ia ki he tolungofulu tupu p f ngofulu tupu. Pea na'a ku lele atu ki 'Utungake, pea 'ohovale au he'eku sio he tokolahi ko ia ko 'a e kau mulí ai. Pea u hanga 'o 'eke ange ki he tokotaha ko ia ha'ana 'a e *resort* ko ia, p ko hai 'oku ne ma'ú, talamai ko e fakatau ia 'e he ni'ihi kehe mei he kau muli 'i mu'a. Ko e anga ko ia 'eku sió, he na'a ku lele atu ki ai ki mu'a he'emaui fakataha, na'e 'ikai ke fu'u a'u ia ki he *standard* ko na'a ku sio ai he Falaite. 'A ia ko e me'a ko ia 'oku lave'i 'e he

motu'a ni, 'oku ma'u 'a e silini lelei 'aupito he ' lia ko eni. Sea, 'oku ou sio hifo ki he L pootí, 'oku 'i ai 'a e kau ng ue, 'a ia ko e peesi 5 eni, 'aho 30 'o Sune 2016, ko e lakanga fakak toa 'e 85 'a e Potung ue. Ko e 73 ai, na'e 'osi fakafonu pea 'at ai 'a e lakanga 'e 12. 'Oku 'i ai 'a e tokotaha 'oku ng ue 'i Ha'apai 'a ia ko e tokotaha p , 'a ia ko Sione Paletu'a. Pea 'oku mahu'inga 'aupito 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku 'ohake 'e he Hou'eikí fekau'aki pea mo e ' vaka. Na'e 'i ai 'a e lova vaka ia mei 'Aositel lia, ki Vava'u, ko e h ko 'a e hingoa .. ngalo 'ia au 'a e hingoa 'o e polokalama ko iá, ka na'e ha'u ko e fu'u vaka 'e fitungofulu 'o ki Vava'u. Pea ..

<008>

Taimi: 1125-1130

Lord Tu'iha'ateiho: Pea u hanga 'o 'eke'i p 'oku f f , 'e lava f f 'o *monitor* he, kapau 'e ha'u ai ha fu'u vaka ia mo ha fa'ahinga faito'o konatapu mo ha me'a, he 'ikai ke lava 'e he satelaite ia ke ne hanga 'o *monitor* fua e ha'u lahi ko ko 'a e ' vaka. Pea nau fai e me'a ko ia 'i Ha'apai, ko u lele atu ko ki Ha'apai, lele atu ko ko he 'a'ahi ne u sio na'e tokolahi 'aupito 'a e ' 'iote 'i Ha'apai. Na'e 'ikai ke peh ia ki mu'a ka ko e neongo ko e *season* ko eni ko ko 'o e mamata tofua'a ka 'oku fu'u mahu'inga 'aupito ke tau hanga 'o *enforce* e ' ' lia ko ia he 'oku mou mea'i p 'oku *popular* 'a e, 'a e vaka 'iote he taimi ni ko e 'uhinga ko e ma'u ko ena ko ko 'e Nu'usila 'a e lova 'iote he , pea kau ia ki he *attraction* ko ko ki he Pasifiki ke nau omi 'o mamata 'i he ngaahi ' ' lia 'oku te'eki ke ala ki ai e tangata 'o, 'oku kei fakanatula. Pea ko e me'a ia ko ko 'oku fiema'u ko ko 'e he kau *tour*, 'a ia nau peh atu ko ko ki he ki'i me'a ko ena ko 'i 'Utungake, ko u fanongo atu ko e kau omi mei 'Aositel lia, omi mei f . Pea ko e me'a ko na'e mahu'inga 'eku sio 'oku 'alu holo p 'a e ni'ihii ia he ngaahi fu'u vaka, *speed boat*. 'Oku 'ikai ke u hanga au 'o 'ilo'i p ko e *rent* p 'i Vava'u p ko e, nau lele ange p nautolu 'o tau 'o hifo 'o ma'u me'atokoni pea nau to e heka 'o vilo holo. 'A ia ko e ni'ihii ia ko ia te nau sio ta'etotongi p foki nautolu ia he, he tofua'a mo e me'a 'oku 'ikai ke nau to e nautolu ki he tokotaha ko eni ko ko 'oku 'ave holo ko nautolu ko ko ke totongi 'enau, k , ko e fu'u ma'u'anga mo'ui ia 'oku tonu ke tau, p ko h ha fa'ahinga founa 'a e Pule'anga ke *enforce* 'a e, hang ko e me'a ko eni ko ko 'a e Minisit , 'oku mahu'inga 'aupito ha fa'ahinga me'a ke tau hanga 'o pukepuke ai e me'a ko eni he ko e, 'oku ke mea'i p Minisit 'i he ngaahi fonua kehe hang ko e me'a tukufakaholo, 'oku 'i ai p 'a e, 'o pukepuke p ia 'i he ni'ihii ko ko 'oku nofo 'i he fonua ko ia, he hang ko *Hawaii*. Puke p 'enau ngaahi ' me'a ko , 'i Nu'usila, ko e kau *Maori* 'oku nau hanga p 'o kouna 'a e ngaahi ' me'a ko ia. Pea ko e tofua'a ia na'a nau 'i Tonga ni p nautolu mei 'anef . Ko 'eku 'uhinga p 'a'aku ia ke ki'i *priority* ange 'a e Tonga 'i he ngaahi ' ' lia ko ia ke ...

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi: Ki'i tokoni p ki he, ke 'uh ke ki'i ...

Sea K miti Kakato: Ki'i tokoni eni 'Eiki N pele.

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi: 'Io hang ko 'eku lave 'anenai 'e Sea, 'osi 'i he *public consultation* e *option* ko ia. 'Osi mahino ki he motu'a ni ia 'a e polokalama mamata tofua'a ko eni ko 'a Nu'usila 'oku tuku ia ki he *indigenous*.

Lord Tu'iha'ateiho: 'Io.

‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi: ‘A Nu’usila, kau *Maori*. Pea ‘oku ‘osi ‘i ai p mo e *option* ko ia ke fakakaukau ‘i ‘i he lolotonga ni, lolotonga ko eni hono fakahoko e fakam ’opo’opo ko eni pea toki mahino pea toki, pea tau toki hoko atu.

Sea K miti Kakato: M 1 .

‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi: Ka ‘oku ‘osi ‘i ai p e fakakaukau, m 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 Minisit .

Lord Tu’iha’ateiho: M 1 ‘aupito ko u fiefia ‘aupito he fokotu’u e ngaahi me’a peh he ko e ‘uhinga ‘oku, ko e Tonga ia na’e ma’u me’atokoni ia mei tahi na’e ‘ikai ke to e ‘alu holo ia ‘o ‘ai totongi ke ‘alu ki tahi. Ko ‘ene ma’u mo’ui ‘a e Tonga na’e ma’u mei tahi pea ‘oku tonu p ke ne ma’u e totonu ko ia. Sea ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha me’a ia ‘a e motu’a ni ko ‘eku, ke ‘oatu ka ko e sio p ha founa ‘e to e lava ke fakalelei’i ‘aki, Ha’apai, Vava’u, ongo Niua kae ‘uma’ ‘a ‘Eua mo Tongatapu ‘i he ‘ lia ko ia. M 1 ‘aupito Sea e ma’u taimi.

Sea K miti Kakato: Me’a mai N pele Fika 2 ‘o Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: Tapu p pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Fakatapu atu ki he ‘Eiki Pal mia kae ‘uma’ e Hou’eiki Kapineti. Fakatapu atu ki he Hou’eiki ‘o e Fonua kae ‘uma’ foki e ki’i kau Fakafofonga ‘o e Kakai mo ‘etau kau ng ue ‘Eiki Sea. M 1 ho’omou laum lie mo e fai ‘etau ng ue ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ‘oku ou toki foki mai foki ‘aneafi. Na’e fai foki e tu’utu’uni e Fale ni pea tau toloi koe’uh ke fakalelei’i e Lao ko Levy ...

<009>

Taimi: 1130–1135

Lord Tu’ilakepa: Pea ke ‘omi ‘Eiki Sea pea ‘oku mahalo ko ia eni ‘Eiki Sea na’e laulau mai ‘e he ‘Eiki Seá ‘o fekau’aki mo e lao ko ení ‘Eiki Sea pea mo e faka’eiki e tokotaha ko e kau tangata ia na’a nau hoko ko e kakai lalahi e ‘aho ‘aneafi he Fale ‘eiki ko ení ‘Eiki Sea. Ko ‘etau toki lava eni hotau ngaahi ngafa fatongiá ‘Eiki Sea, ka ko u fakam l atu Sea he fai ‘etau ngaué ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ko e me’a ‘oku ou ma’ú he taimi ní ko e l pooti ko ‘a e Takimamatá ‘i he taimi na’e Minisit ai ‘a e Minisit ‘aneafi ‘a ia ‘oku hoko ko e Minisit T naki Pa’anga Tukupau ko ‘oku ‘ikai me’a he Fale ni ‘Eiki Sea. Pea ‘oku mo’oni p me’a ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Minisit ‘o e Takimamatá, kae peh foki ki he Ngaahi Ng ue Lalahi ‘Eiki Sea. ‘I ai p ngaahi *issue* heni ke tukuangae koe’uhi ko hono taimí ‘Eiki Sea ka koe’uhí ko e faingam lie p eni mahalo, ‘Eiki Minisit fakamolemole p Feitu’u na ke ke laum lie lelei p kae fakahoko atu ‘e he Hou’eiki ‘o e Fale ni ha ngaahi me’a ‘o hang ko e me’a ko ia na’e me’a ki ai e ‘Eiki Pal mia.

Tokanga ki he tuai ngaue e potungae ke vakai’i kole laiseni mamata tofua’a

‘Eiki Sea ko u ki’i, fakamolemole p Minisit , ko u ki’i lave p au ki he me’a ko eni mata tofua’á koe’uhí ‘oku fu’u tuai e ngaué ia. Hang ko e me’a ko ia na’e fai e feme’a’aki ki ai ‘aneuhú. ‘Osi

maau e vaká, fokotu'u mo e *GPS*, vaka lelei, nau mateuteu 'aupito. Ko e kongá eni ia e potung ue ke ange ko 'o 'a'ahi p 'oku fe'unga 'a e *GPS* pea mo e me'a ng ue fakatekinolosia 'oku ng ue'aki 'e he vaka ko eni mo e lahi 'o e p sese te ne ng ue'aki pea toki 'ange faingam lie ko iá ki he ni'ihi ko iá 'Eiki Sea. Ko e me'a ko 'oku nau tokanga mei á, 'i ai e ki'i kautaha 'e ua, kuo 'osi ma'u e ki'i l pooti falala'anga, ko e *private*, ko e kautaha Tonga p . 'A ia 'oku 'Eiki Vaka ai e ki'i finemotu'a Tonga 'oku ke mea'i lelei p 'e he Feitu'u na, p kuo *issue* ko 'enau laiseni. Taha e ki'i motu'a p langi mo hono hoa ofi 'aupito 'aupito ange ki motu 'oku mau fokoutua ai 'i Vava'u 'Eiki Sea. Pea ko e taha ia 'i ha me'a na'a ku mamata ki ai 'Eiki Sea koe'uhí, ki ha ngaahi ng ue lalahi na'e fai 'e he ni'ihi ko eni pea fakaivia e tu'unga faka'ikon mika e fonua ni, ka ko e taimi ko 'oku nau tohi 'o kole ke 'ange hanau faingam lie pea 'oku tuai leva 'a e ng ue ia ki ai 'o hang ko ia ko e me'a 'oku ke me'a mai'aki, 'oku 'i he tafa'aki e *Public Enterprises*, p 'oku tonu e me'a 'oku ou lave ki á 'o hang ko e me'a 'a e Feitu'u na. Nau faka'amu ange na'a 'ohovale p kuo 'osi e to'u *season* ko eni 'o e tofua'á 'oku te'eki p ma'u e laiseni ia. Na'a mau fai e ki'i vakai holo p 'Eiki Sea 'i Vava'u 'i he anga ko tu'u 'a e ngaahi falekai lelei ko 'o Vava'u 'Eiki Sea. 'I ai e efiáfi, mau takai he efiáfi ko iá mahalo ko e falekai 'e 3 p 4, 'ikai ke ma'u hamau faingam lie 'o mautolu ke mau h ki loto, tokolahi ko kakaí, kau muli, kau Tonga, 'oku nau me'a 'i Vava'u, koe'uhí ko e ki'i polokalama mamata tofua'á 'Eiki Sea. Pea 'oku tau faka'amu p ke 'i ai ha ng ue fakavavevave ke fakapapau'i he ko e fiema'ú 'a e tu'unga hao 'a e tokotaha kotoa p 'oku folau ange ki Vava'u 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko u fanongo p he me'a 'a e 'Eiki N pele Fika 1 'o Vava'u, 'o Tongatapu 'o kole ha *reserve* ma'a Ha'apai. 'Oku mau faka'amu mai p kapau 'e, sai, kia au 'oku ou tui tonu p ke 'oange ki Ha'apai e *reserve*. Koe'uhi p 'Eiki Sea 'oku, ko Ha'apai ia 'oku mo'oni p 'oku 'i ai e tofua'á.

'Eiki Pal mia: Sea k taki mu'a ka u ki'i fehu'i ange p ki he,...

Sea K miti Kakato: Te ke tali e fehu'i ko eni N pele.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Pal mia, ko e h hake motu'a ni. Motu'a eni ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga fatongia. Ko e fehu'í na'e tonu ke fai mei heni ki he Feitu'u na. Ka ke me'a mai angé ho'o fehu'í fakamolemole.

'Eiki Pal mia: Ko 'eku fehu'í Sea k taki p . Na'e 'osi fakaha 'e he 'Eiki Minisit ko eni 'oku ta'ofi fakataimi. Ka ko 'eku kole ki á ke ne tu'u hake mu'a 'o to e tali p , to e faka'at p me'a ko ena, he 'oku hang kiate au 'oku to e kole mai ia ke laiseni e fa'ahinga ko eni 'oku nau, ka ko 'eku fanongó na'e 'osi me'a atu 'anenai 'oku ki'i ta'ofi fakataimi kae fai 'a e ng ué.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Tu'ilakepa: Kapau ko ia 'Eiki Sea, 'oku fai e ta'ofi fakataimi. Ko e 'uhinga ko na'e 'omai 'e he 'Eiki Minisit , ko e lahi ange ko p tokolahi

<001>

Taimi: 1135-1140

Lord Tu'ilakepa: ... pea fu'u tokolahi ko kau ma'u laiseni faifaiange pea hehengi e ika ko eni 'Eiki Sea. 'I ai leva mo e 'Eiki Minisit 'e taha ia 'oku ne loto ke tukuange koe'uhí ko e fakatupu faka'ekon miká...

S miu Vaipulu: Ki'i tokoni atu 'Eiki N pele.

Sea K miti Kakato: N pele ke tali e tokoni. Me'a mai Vava'u 15.

Te'eki ha l pooti 'oku fakahoha'asi he tokolahi kau kakau mo e tofua'a

S miu Vaipulu: Tapu mo e 'Eiki Sea mo e, ko e 'uhinga eni 'Eiki Sea na'e 'omai mei he *Green Peace* 'i he taimi ko ke ta'ofi 'oua to e fai ha kakau ko 'ene, he 'oku hoha'asi 'a e tofua'a. Ko e me'a ko e tali ko eni na'e 'oatu mei Tonga ni na'e 'alu mo e motu'a ni te'eki ke fai ha savea ia 'e taha ke m hino 'oku u sia p hoha'asi e tofua'a he tokolahi 'a e kau kakau pea 'oku a'u ki he 'aho ni te'eki ai ha savea ia te ne talamai 'oku kovi. Ko ia Sea 'oku, pea na'e tali ia 'e he *Green Peace* 'a e 'uhinga ko ia 'a ia 'oku tonu p ia ke 'at .

Sea K miti Kakato: Ko ia. M l . Ko e me'a mai foki ko 'a e Minisit ko e tu'utu'uni eni ia 'a e kau Minisit kimu'a ko e anga p 'enau fakafuofua 'o hoko ai e ngaahi palopalema ko eni ka 'oku fai ki ai 'a e ng ue talanoa ka mou me'a mai koe N pele fika ua.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke u, ko e 'oatu p ngaahi fakakaukau 'Eiki Sea ka koe'uhí 'Eiki Sea ko e ngaahi fakakaukau lelei 'oku 'ohake. 'Ikai ke u fu'u loto ke u to e fu'u lave fakaloloto atu ki he polokalama ko ia ki he mamata tofua'a he 'oku kole mai he 'e 'Eiki Minisit ke tukuange ha faingam lie ki ai. Pea 'oku tonu p 'Eiki Minisit ia koe'uhí ko e l pooti eni 'a e taha 'a e kau Minisit kuo hiki ia mei he potung ue ko eni ki he potung ue 'e taha 'Eiki Sea.

Tui tonu ke 'oange ha talifaki ma'a Ha'apai he mamata tofua'a

Ka ko 'eku fie lave p 'a'aku ki he me'a ko eni 'a Ha'apai 'Eiki Sea ko u tui au ke tonu ke 'ohake hang p ha *reserve* ia kia nautolu neongo p 'oku 'i ai e ni'ihí 'oku nau vivili ki Ha'apai ke nau afe ni'ihí tokosi'i p he kau folau 'eve'eva pea 'oku tonu p ke 'oange ha faingam lie 'a Ha'apai. Ko mautolu ko 'i Vava'u 'oku lahi taha 'Eiki Sea kapau 'e t naki tu'unga 'Eiki Sea 'a e tu'unga fakaf hoanaki ko 'o e, 'a e kau mata tofua'a 'o eni pea mo *Hawaii* fu'u kei si'isi'i 'aupito 'a e ' vaka ia 'oku ng ue'aki 'e Tonga ni 'i he ' vaka 'oku ng ue'aki 'e *Hawaii* 'Eiki Sea. Pea 'oku tau faka'amu p ko e 'Eiki Minisit ko eni na'e 'i he feitu'u ko ia 'i *Hawaii*. Lahi taha 'a e kongá 'o e ako na'a ne fai faka-*academic* na'e fai ia 'i he feitu'u ko eni ko *Hawaii* 'Eiki Sea. Pea ko u faka'amu p ko e, 'e to e lelei ange 'a e polokalama ko eni tu'unga 'i he fatongia 'o e Feitu'u na mo e fakapotopoto taha.

'Oku ke mea'i 'Eiki Sea 'a e kehekehe 'o Ha'apai mo Vava'u ko Ha'apai foki ia 'oku ilifia foki ia he kakau mo e ika pehé ni 'Eiki Sea. Talu p foki e hoko e fo'i me'a ko 'i, 'oku 'ikai ke u manatu'i kuo ngalo 'ia au mahalo p 'oku 'i ai p ha ni'ihí fo'i me'a fuoloa 'Eiki Sea. Ko e ki'i fo'i me'a ko ia 'oku kei ongona p h fanga he fakatapu 'i he t linga 'o e tokotaha Ha'apai kotoa p 'ikai ke nau to e faka'amu nautolu ke nau to e kakau 'o po'uli na'a faifaiange 'oku to e 'i ai ha

to e u sia hang ko e 'aho 'o 'aneafi. 'Oku ke mea'i Sea 'a Vava'u ko e kakau 'o po'uli a'u 'o 'aho pea 'oku feinga mai 'a muli ke nau mamata 'i he ngaahi kakau 'oku fai he 'e kakai Tonga 'Eiki Sea.

Fokotu'u ke ngaahi 'aki e poe e silini mei he t naki levi ki he sipoti

'Eiki Sea ko u me'apango p koe'uhí ko 'eku 'ohake 'a e me'a ni 'Eiki Sea ka ko u toki sio hifo 'i he 'aho 'aneafi 'i he Tokonaki uike kuo 'osi ko e taha e Fale e Tu'i tapu mo nautolu na'e maa'imoa kakau fakataha pea mo e tofua'a 'Eiki Sea 'i he Tokonaki uike kuo 'osi. Nau 'ohovale 'i he lava he 'e ni'ihi ko eni e Fale e Tu'i 'o kakau h fanga he fakatapu fakataha mo e tofua'a. Pea 'oku kau ia 'i he ngaahi langa faka'ekon mika Sea 'oku totonu ke tau t foki ki ai. Tau mou me'a ki ai pea mo matangaki ho'omou ngaahi fofonga ki he ngaahi lelei pehé ni 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko e me'a ko eni 'oku 'omai he 'e 'Eiki Pal mia 'o fekau'aki pea mo e ' poe ko eni he, 'i, ko u faka'amu ange au 'Eiki Pal mia kapau 'e to'o mai ha kongá 'o e silini 'o e ngaahi t naki *levi* mo e ngaahi fakatupu koloa ko eni 'o ngaohi'aki ha ngaahi *mooring* 'o fetongi 'e he Malini kotoa 'a e ngaahi feitu'u 'oku tau ai 'a e ' vaka 'iote muli fakafoki ki he Pule'anga 'Eiki Sea. Fanga ki'i fakakaukau ko eni na'e tonu ke mou fai p 'emoutolu ...

'Eiki Minisit Takimamata: Ka u ki'i tokoni p ki he ...

Sea K miti Kakato: N pele tokoni eni e Minisit Takimamata.

Lolotonga fai e ng ue Pule'anga ki he ngaahi poe

'Eiki Minisit Takimamata: Ko e ng ue ko eni ko ki he ngaahi poe, kuo 'osi 'oku kamata e ng ue ki ai ki hono ...

<002>

Taimi: 1140-1145

'Eiki Minisit Takimamata: 'a e fakakaukau ko ke fakafoki kotoa mai 'a e 'u tu'u'angá ki he Pule'angá pea hoko atu 'a e fakahoko fatongiá, ko hono to e t naki ... 'a ia 'oku mahino 'oku ... ko e l sísitá 'oku \$300 mahalo ki he ta'u pea toki atu leva 'a e ngaahi 'ioté mo e ngaahi vaka kehé 'o nau toki *charge* ai nautolu 'o t naki. Ka ko e fakakaukau koe'uhí ko e ngaahi poe ko eni 'e 100 tupu ko eni he taimi ni kapau 'e fakafoki mai ki he Pule'angá 'oku lolotonga fai e ng ue ki ai. Kuo u tui mahalo ko e kongá lahi pe ko e kei tatali ki ai 'a e Potung ue Maliní ko e ngaahi tafa'aki fakalaó, kuo pau ke faka'osi'osi kotoa e ngaahi *contract* ia ko , ke 'osi pea toki fai hono siofi ko ki he kaha'ú. Ka 'oku fai e ng ue ki ai Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 Minisit .

Lord Tu'ilakepa: M 1 'Eiki Minisit . Ko e 'uhinga p hono 'ohaké ka ko ena 'oku tali mai he Feitu'u na, ko e me'a mai he Pal miá na'a nau me'a atu 'o muimui 'i he 'Ene 'Afió, 'o nau mea'i ai 'a e poe 'e 111 'oku l taula ai 'a e ngaahi vaka 'ioté 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko e me'a 'oku ou 'ohake heni ke mea'i he Feitu'u na 'Eiki Minisit kae 'uma' e 'Eiki Minisit Polisí mo

kimoutolu he Kapinetí, 'oku totonu ke fai hano tokangaekina 'a e 'u vaka 'iote ko eni 'oku nau ange ki Vava'ú. Ki hono sivilisi'i kinautolu 'o hang ko ia 'Eiki Sea 'oku te'eki ai ke 'osi mei he fonua ni, mea'i lelei p Minisit Polisi, 'iote 'osi 'aho 'e fiha 'ene tau pe 'a'ana 'o ofi 'aupito 'aupito ki he motu 'oku mau fokoutua ai 'Eiki Sea, ka na'e 'i ai 'a e ngaahi *drugs* na'e ma'u mei ai. Ko e me'a ko 'oku 'oatu ki he Feitu'u na ke mou to e ki'i tokanga ange, koe'uhí kuo u 'osi lave'i p kuo 'osi 'i ai 'a e ngaahi fakamatala falala'anga 'i he ngaahi me'a ko ení.

Ka ko u 'oatu p ki he Feitu'u na koe'uhí 'oku ai e polokalama na'e fai 'i he Falaite uike kuo 'osí, ko e paati 'a e ngaahi 'ioté, pea ko e me'a ia 'oku ou nofo ai 'o fakatumutumú, h me'a 'oku 'ikai ke lava ai 'e he tangata'i fonua Tonga p , Vava'u pe Ha'apai 'o fokotu'utu'u 'ene *proposal* pe ko ha'ane me'a fakatekinolosia 'o tuku atu ki he mala'e ko 'o e fe'au'auhí ke 'omai ha kakai 'o hang ko eni ko e m tu'a mulí 'Eiki Sea. Pea 'oku tau faka'amu ange Minisit kapau 'e lava 'e ha ni'ihi ho'o tu'unga m tu'a mo e tu'unga finem tu'a, h fanga he fakatapú, ke nau fai e ngaahi ngafa fatongia ko ení ki ha ni'ihi 'o e kakai 'o e fonuá ki ha ngaahi fokotu'utu'u 'o fekau'aki mo e ngaahi pisinisi peh ni, ke nau malava ange 'o tu'uaki ke to e ma'u ai ha pa'anga fakataautaha 'a e ngaahi kakai e fonuá ni 'Eiki Sea. Fai e fu'u paati he uike kuo 'osí 'Eiki Sea, ko e paati na'e fai 'i Kenutu. Toko 130. Keita he ki'i famili mei he motu, kuo u toki lave'i pe he 'aho M nité na'e \$100 ki he tokotaha, 'a e fo'i keita ko iá. Pea mou me'a ki he lava 'e he tangata mulí ia f f si'otau ni'ihi ko e m tu'a Tonga pe ko e fefine'i fonua Tonga 'oku nau fakalele ha'anau ngaahi pisinisi. Kapau 'oku ng vaivai e ni'ihi ko ení, h me'a 'oku 'ikai ke mou tokoni ai Hou'eiki Pule'anga ki he ni'ihi ko ení, ke fa'u ha fa'ahinga polokalama tatau 'o hang ko e ni'ihi ko eni mei mulí. Ai e polokalama 'e taha ko e 'Eiki Sea, ko e *Regatta*, ko e *full moon*. Fe'unga mo e 'iote 'e 500 pe 400 'o a'u ki he 800. Na'e fai ia 'i Tapana 'Eiki Pal mia pea ko e me'a ia 'oku fai ai e tokanga ki ai ke tokanga 'aupito 'aupito e kasitomú, ki he h mai 'a e 'u vaka 'iote peh ni ki Vava'ú 'Eiki Sea.

Tokanga ki he h mai mo e mavahe ngaahi 'iote 'i Vava'u

'Oku ai e ngaahi vaka ia 'oku toki tau fakafokif mai pe ia 'o nau a'u mai pe nautolu ki he paati, 'osi pe ko iá, pea nau to e foki nautolu. Ai e ki'i vaka engeenga 'oku tohi ai ko e polisi, 'oku tau p 'i Vava'u. 'Oku ma'u 'e Vava'u he taimi ni e me'ang ue lelei ke vakavakai'i 'aki 'a e ngaahi vaka ko ení 'Eiki Sea. 'Eiki Sea 'oku ou 'oatu ki he Feitu'u na, koe'uhí ko 'eku toki lele mai pea u vakai ki he ngaahi me'a 'a ia 'oku hoko he vahefonuá 'oku tonu ke fai hano fakatokanga'i 'Eiki Sea. Ai e vaka 'iote 'e taha lanu kulokula 'oku tau ma'u pe mei 'Utulei. 'Oku 'ikai p ai ha taimi ia 'Eiki Sea 'e ofiofi mai ki Neiafu. 'Ohovale pe kuo u fanongo kuo 'asi 'i Ha'apai, Kao mo Tofua, ko 'ene hiki p mei ai ki Vava'u. Ko 'ene ' tungá pe eni e vaka ko ení. Ko 'eku 'atu pe 'uhingá ke mea'i he 'Eiki Minisit Polisi, mou vakai'i ange 'a e ngaahi vaka ko iá, he 'oku ai e ngaahi fakamatala falala'anga, ko e 'ai ai pe ke u 'ai hangatonu atu ke mou mea'i. Tokolahi e me'a ko e fanga ki'i p p he vaka ko ení, 'ikai ke 'ilo'í pe ko f tamai pea mo e fa' fanga ki'i p p ko ení 'Eiki Sea. *Mango Restaurant* 'oku nau sio pau e ni'ihi 'oku ng ue ko iá ki ...

<003>

Taimi: 1145-1150

Lord Tu'ilakepa: ...ki ha ni'ihi 'i he fanga ki'i p p kehekehe mo ha ngaahi saliate 'omi p pea to e fakafoki p ki he vaka ko eni 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai 'a e fefine 'oku nofo 'i 'Utulei. Ko e fefine

ko ia 'osi 'ave 'a e L pooti ki ai ke ne...pea 'oku 'omi 'a e L pooti mei he fefine. 'Io, ko e vaká 'oku meimei ha'u, 'alu 'oku 'ikai ke...'oku 'atunga p eni ia 'a e vaka 'Eiki Sea.

'Eiki Sea, ko e 'oatu 'a e fakakaukau koe'uhí 'oku totonu p ke tau fakatokanga'i 'i he taimi tatau p ki he langa faka'ikonomika 'a Vava'ú, koe'uhí he fu'u lahi 'a e 'ioté 'oku ange ki Vava'u 'Eiki Sea.

Ko e taha 'a e me'a 'Eiki Sea, 'oku mau tokanga ki ai meihe Vahefonua. Fu'u mamafa 'a e koloa 'Eiki Sea. 'Eiki Pal mia! Mau fakam l atu hono 'oange 'a e kau Siaina. 'E toe lava ke fakasi'isi'i kinautoolu 'i he Vahefonua? Koe'uhí ko e me'a ia na'e taukave'i 'e he Feitu'una 'i he fonua ni, ke fakasi'isi'i 'a e fakatupu koloa 'a e ni'ihi ko eni

'Eiki Sea, ko hono 'uhinga p ;'eku 'ohake Sea, he 'oku 'alu ke toe lahi ange 'a e fika 'Eiki Sea. Talu hono fakangofua 'e he Feitu'u na, hono fakaava ko 'o e matap ke h ta'e visa mai 'a e ka u Siaina ki he fonua ni, 'Eiki Sea. Kuo kamakamata ke tokolahi 'a Vava'u.

'Eiki Pal mia: Sea, fakatonutonu atu.

Sea K miti Kakato: Ki'i fakatonutonu eni 'Eiki N pele.

'Eiki Pal mia:: K taki p Fakafofonga. Ko u kole ange mu'a ke tau foki mai ki he 'etau L pooti 'a e Minisit . Ko 'eku kole p 'aku ia.

Lord Tu'ilakepa: Ko e L pooti eni Takimamata mo e Fefakatau'aki 'a e Minisit 'oku ou lave atu ki ai, fekau'aki pea mo hono h mai ta'e visa 'a e ni'ihi ko eni 'Eiki Sea. Ko e fatongia p ia 'o e Feitu'u na, ka na'a ku nofo au 'o fakakaukau 'i he 'aho 'aneafi. 'E lava 'e he Feitu'u na pea mo e fa'ahinga *principles* mo e me'a na'a ke tu'u 'i he Fale ni, 'e lava 'o holoki 'a e tu'unga ko eni , ka koe'uhí ko hono fakaava ko eni ki'i 'asi pea to e lahi ange Sea.

Ko u ma'u 'a e ki'i fakamatala falala'anga mei he m tu'a 'amautolu p mei motu. 'Oku ia 'o fait pea 'ai 'a e me'a fait 'a e ni'ihi ko eni, lue 'i he feo 'o malamalakai p 'a e feo. 'Oku mau fakatumutumu p 'Eiki Sea. Ko e kau p langi 'oku 'ikai ke nau peh 'Eiki Sea. Ka 'oku tau faka'amu p 'Eiki Sea, koe'uhi ke tau fakatokanga'i mau 'omi p 'a e L pooti ki he Fale ni, koe'uhí he 'oku me'a mai 'a e Feitu'u na mo e L pooti ki he feme'a'aki mo ho'omou me'a ki Vava'u 'o vakai ki he fa'ahinga natula lelei 'o Vava'u ki he ngaahi Takimamata.

'Eiki Pal mia, 'oku mau faka'amu p , ko u manatu'i lelei ko e lahi 'a e feme'a'aki ko eni 'a e Fale ni fekau'aki pea mo e mo'ua 'a e fonua ni ki Siaina. Ko e taha ia 'a e me'a na'a ke me'a mai 'aki. Kapau na'e 'omai 'a e pa'anga 'e 120 p ki he 130 'o 'ave ke langa 'aki 'a Vava'u, ko e feitu'u ia 'e ma'u ai 'a e pa'anga lahi tahá. 'Io, 'oku mo'oni 'Eiki Sea, ka ko 'emau 'oatu p ki he Feitu'u na p 'oku ke fakakaukau kuo mou me'a ange ki he Vahefonua ki Vava'u, pea 'oku Vava'u p 'a Vava'u ia 'Eiki Sea. Pea 'oku mau faka'amu ange p 'e kei Vava'u p 'a Vava'u pea to e hilifaki mai mo ha ngaahi lelei 'Eiki Sea, 'oku leleiange.

Ko e me'a ko eni na'e 'ohake 'e he 'Eiki N pele, fakamolemole 'i he 'eku afe ki he me'a ko eni. Ko u toki fanongo p au mei Vava'u, 'o fekau'aki ko eni mo e vahe lalahi 'oku fai 'i he Kapineti.

Sea K miti Kakato:: 'Eiki N pele!

Lord Tu'ilakepa: Ko u faka'amu ange p Hou'eiki Kapineti...

Sea K miti Kakato: Me'a mai p 'i he'etau ongo L pooti 'e ua ko eni.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai! Na'e me'a 'aki p ia 'e he 'Eiki N pele ko eni, ka ko 'eku ki'i lave p 'aku ko 'ene me'a 'aki 'i he L pooti ko eni.

Sea K miti Kakato: Me'a mai p 'i he'etau L pooti.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia 'Eiki Sea.! Ko u faka'amu ange 'Eiki Sea, ke 'i ai ha lelei peh 'e 'omi ke si'i lave kotoa ai 'a e Fale ni mo e fonua ni 'Eiki Sea. Kapau 'e fakahoa hotau fonua ki Fisi 'Eiki Sea, p ko has toe fonua 'i mamani. 'Oku kei ma'u ange p 'a e ngaahi mon 'ia lahi 'i he ngaahi fonua ko eni, 'i he ngaahi mon 'ia 'oku ma'u 'e he Pule'anga ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea, 'oku tau fakatauange p 'e 'alu 'a e L pooti ko eni pea hoko mai 'a e L pooti ko mo ha to e me'a fo'ou 'Eiki Sea. 'Ikai p ha liliu talu p mei he ngaahi L pooti ko eni mei 'aneafi, ngaahi ta'u mai ko mei he Pule'anga ko , ko e tatau ai p 'Eiki Sea, me'a tatau p ka ko 'etau fakatokanga'i p 'a e ngaahi me'a pau 'e malava fakatupu pea mo e ngaahi me'a 'e 'i ai 'ene fakatu'ut maki ai 'Eiki Sea. M l Sea, 'a e ma'u faingam lie.

Sea K miti Kakato: M l ! Me'a mai 'Eiki N pele 'Eua.

Lord Nuku: Fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e Komiti Sea, kae(kovi ongo)....

<004>

Taimi: 1150-1155

Lord Nuku : ... fai atu ha ki'i lavelave atu, 'Eiki Sea. 'Oku ou lave'i p , 'Eiki Sea, koe'uhí na'e me'a mai e 'Eiki Minisit 'oku lolotonga fai e ng ue fekau'aki mo e mamata tofua'á, 'Eiki Sea. ' ng ue fekau'aki pea mo e laiseni, mo e ' me'a ko iá, Sea. Ko e me'a ko 'oku fai ki ai e tokangá, 'Eiki Sea, 'oku 'i ai e Lao e 19, 'oku tokanga'i, fekau'aki mo e Takimamatá, Sea, 'oku 'asi ia he peesi 1. Konisit tone, 'alu hifo ko iá, 'oku 'i ai 'a e Lao e 19, pea ko e ngaahi Lao ko iá, Sea, 'oku fai ai e fel foaki ko e ko e taimi ni.

'Uluakí, 'Eiki Sea, hang ko eni ko e mamata tofua'á. Ko 'eku fokotu'u atu 'aku ia, 'Eiki Sea, ki he Vahefonua 'Euá. 'Ikai p ke fiema'u 'e he Vahefonua 'Euá ia ke foaki ha laiseni ma'a ha muli. Ko e fokotu'u atu ia ko pea mei he Vahefonua 'Euá. Fakatatau ki he me'a ko eni ko 'oku hoko ko eni 'i Vava'ú. Na'a ke me'a mai 'aneafi 'oku 'i ai e laiseni e 20. Laiseni e 18 ko e muli, laiseni e 2, ko e Tonga. Ko e anga ko 'eku fakakaukaú, 'Eiki Sea, 'oange e 2 ki he mulí, 'ange e 18 ki he Tongá, ke 'i ai ha fo'i hui 'e misimisi ai e m tu'á. Ka 'oku 'i ai ha laiseni 'e fiema'u 'e ha muli,

'Eiki Minisit Takimamata : Fakatonutonu p , Sea.

Sea K miti Kakato : Ko e fakatonutonu eni, 'Eiki N pele. Me'a mai 'Eiki Minisit .

'Ikai fakangatangata foaki laiseni mamata'i tofua'a

‘Eiki Minisit Takimamata : Na’e te’eki ai ke fakangatangata ‘a e laisení ia, Sea. Ko ‘eku ki’i tatali fakataimi p ‘a’aku ia he kongá kimu’a ‘o e ta’u ni. Ta’u kuo ‘osi, mo e ngaahi ta’u kuo hili atú, na’e ‘at p ia ki he Tongá ke laiseni. ‘A ia ko e tu’unga ia ko ko eni ‘oku ‘i ai, koe’uhí ke ‘oua ‘e peh ‘oku ‘i ai ha, na’e fakangatangata, pea peh na’e ‘ave ki h , pea ta’e’ave ki h . Na’e ‘at p e ta’u kuo ‘osi ki ha taha p . Ka koe’uhí ko e sio ko ki he ‘aukolo mai ko ‘a e mulí, pea peh ke ki’i fakataimi ka tau sio ange ko e h hano fakangatangata ke tau lava p ‘o feau e Tongá, pea mo fakapalapanisi p pea mo e kau *foreign investor*. M l .

Sea K miti Kakato : M l .

Tui ko e vahevahe mon ’ia e fonua ke lahi ange p e Tonga

Lord Nuku : Ko ia Sea. Na’e ‘ikai ke u peh ’e au ia ‘oku fakangatangata, Sea. Ko e laiseni ko kuo ‘osi foakí, ko e laiseni e 20, pea ko ‘eku fakat t ki ai, ko e laiseni ai ‘e 18 ko e laiseni muli, foaki ia ki he kau muli. Ko e laiseni ‘e 2, ko e anga ko e fakakaukau ‘a e motu’a ni, na’e tonu ke lahilahi ange ‘a e foaki ki he kau Tongá. ‘E lava e kau muli ‘o mai mo honau iví ‘o feng ue’aki mo e kau Tongá, ke ma’u ha mo’ui ‘a e Tongá, kae ‘oua ‘e.. Ko e anga ia e fakakaukau, Sea, ko e ‘uhinga p hono tuku atú, koe’uhí he ‘oku lolotonga fai e ng ue. Ka ‘oku hang ko e me’a ko na’a ke me’a mai ‘akí, ‘oku lolotonga fai e *consultation*. Ka ko ‘eku lave’i ko ki aí, ko e ngaahi Lao ko eni e 19 ko ení, fakatou’osi mahalo ki he Takimamata, pea mo e Fefakatau’aki, ‘Eiki Sea. Ko e vahevahe ko e mon ’ia ‘a e fonuá, Sea, ‘oku ou tui, ‘oku tonu p ke kei lahi ange p e Tongá. Ka ko e ‘uhinga peh ‘a e fie tokoni atu ko ki aí, ‘Eiki Minisit . Ko e ngaahi Lao ko ení, ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o lave’i pe kuo ‘osi fa’u ha ngaahi Tu’utu’uni. Ko e Ngaahi Tu’utu’uní, ‘a ‘oku fai tu’utu’uni ki he foaki ko ‘o e laisení. ‘A ‘oku peh mai e Tu’utu’uní. Pau ke ke ma’u ho’o pa’anga ‘e fiha. Pau ke ma’u ho’o vaka, mo e h fua. ‘A ko ‘oku ‘ikai ke malava ‘e he Tongá ‘o faí. Pea ‘oku ‘uhinga peh ‘a e anga ko ‘o e fakakaukau, ‘Eiki Sea, ki hono vahevahe ko ’a e ngaahi mon ’ia ko eni ko fekau’aki mo e me’a ‘a e Takimamatá, ‘Eiki Sea. Ka ko e ngaahi Laó kuo ‘osi ‘i ai. Ko e fa’u ko e Tu’utu’uni, ke fakahoko’aki e fatongiá, Sea, ‘oku ou tui, kole ki he ‘Eiki Minisit , koe’uhí ke fai p , ke ne to e fai hano fakakaukau’i ange.

‘Oku tatau p ia, ‘Eiki Sea, mo e me’a na’e fai ki ai. Ko e me’a ko ení, kuo ‘osi fai p ‘a e feme’a’akí ki ai. ‘A e ‘poe ko eni ko ‘i Vava’ú. ‘Oku i ai e tui ‘a Vava’u ia ke fakafoki e me’a ki he Pule’angá, Sea. Ka ‘oku ‘i ai e tui. Nofo mu’a e Pule’angá ia he fakam ’opo’opo e tukuhaú, pea fakam ’opo’opo e siliní. He ko e ‘uhinga e fakamatála ki aí, ‘Eiki Sea, koe’uhí ko e fakatatau ki he l pooti ko eni ko ’a e ‘Atitá, ‘a ‘oku h fakataha mai mo e Fakamatála Fakata’u ko ení, ‘Eiki Sea.

Tokanga ki he l pooti ‘atita ‘i ai matavaivai he t naki pa’anga Takimamata

Ko e l pooti ko ‘a e ‘Atitá, ‘Eiki Sea, ko e lesisita e ngaahi koloa tu’uma’ú. ‘Oku ‘i ai ‘a e Takimamata ai. L kooti ko eni ko ki he ngaahi.. ‘Ikai ke l kooti ‘a e ngaahi s liote m sini, ‘a ia ko e me’a ia fekau’aki ia mo e ngaahi me’a lalahí, ‘Eiki Sea. ‘Oku kau ai p pea mo e Potung ue ko ení, ‘Eiki Sea. Ka ko hono fakah e ngaahi pa’anga t nakí, ‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ai p ‘a e Potung ue ko ení, ‘Eiki Sea. ‘Ikai ha tohi lesisita...

<006>

Taimi: 1155-1200

Lord Nuku: ... Ki he fakah mai e pa'anga 'Eiki Sea 'oku 'i ai p pea mo e potung ue ko eni 'Eiki Sea, ko e me'a ko 'oku fai ki ai e tokanga 'Eiki Sea hanga 'e he fakamatala 'atita 'o talamai ko e fakamatala fakata'u ko eni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke m 'opo'opo ia 'o fakatatau pea mo e me'a ko 'oku talamai ko ...he 'oku fakahoko mai 'e he fakamatala ia ko eni ko e t naki pa'anga na'e tupu'aki e p seti 'e 13 'a e t naki pa'anga ko eni ko 'i he Va'a ko eni 'a e Takimamata 'Eiki Sea k 'oku talamai 'e he l pooti ia ko eni ko ko 'a e 'atita 'Eiki Sea 'oku 'i ai e ngaahi t nounou mo e ngaahi matavaivai he t naki pa'anga 'i he ta'u ko eni.

Fehu'ia p 'oku fai ha ng ue Pule'anga ki he tonounou he t naki pa'anga

'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u 'uhinga atu au eni ia 'Eiki Sea ki he Minisit , ko e 'Eiki Minisit ko eni ko u lave'i p 'e au na'e toki fakanofu mai p ia k ko e fakamatala ko eni 'Eiki Sea, ko 'eku fehu'i ko ki taumu'a ki he 'Eiki Pal mia 'oku 'i ai ha ng ue nai 'e fai ki he ngaahi t nounou ko eni ko 'a eni 'oku talamai hangatonu ko eni ko 'e he ...

Sea K miti: Kae tali mai, me'a mai Pal mia

'Eiki Pal mia: Ko ia 'oku fai e ng ue he Potung ue Polisi ke nau vakai'i p 'oku 'i ai ha lao 'oku maumau k 'oku nau lolotonga ng ue nautolu ki ai he taimi ni ko ia k taki.

Sea K miti Kakato: M 1

Lord Nuku: M 1 'Eiki Sea ko e fakamatala ko eni ko 'a e 'atita 'oku lolotonga 'i ai e ' maumau ia Sea, hang ko e me'a ko 'oku me'a mai'aki ko he 'Eiki Pal mia 'oku 'ikai ke u tui ke 'ave e fatongia ko eni ke faingata'a'ia ai 'a e 'Eiki Minisit Polisi ko e 'uhinga ia 'oku fai atu ko 'a e fakamatala ko 'e Sea fekau'aki pea mo e ngaahi me'a ko eni 'Eiki Sea he 'oku fehangahangi e ongo fakamatala tatau p 'e ua.

Sea K miti Kakato: 'Eiki Minisit , mou tui homou kote tau toki hoko atu tau liliu 'o Fale Alea

Lord Nuku: M 1

(Liliu 'o Fale Alea pea me'a mai 'Eiki Sea Fale Alea ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Hou'eiki m 1 'aupito e feme'a'aki tau toki hoko atu he 2:00 'a ho'at m 1 .

<008>

Taimi: 1400-1405 Efiafi

S tini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (*Lord Tu'ivakan*)

Eiki Sea : Hou'eiki tau liliu ai p 'o **K miti Kakato**.

(*Ne me'a mai leva 'a e Sea 'o e K miti Kakato – Veivosa Light of Life Taka ki hono me'a'anga*)

Sea K miti Kakato : Hou'eiki, mou fakama'ama'a atu. Tapu mo e 'Eiki Pal miá, Hou'eiki 'o e Kapinetí, peh ki he Hou'eiki N pele 'o e fonuá, fakatapu mavahe atu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai. Hou'eiki, m l mu'a 'e kei fakalaum lie e Feitu'u na kae hoko atu ho'omou feme'a'aki mai ki he 'etau Fakamatala Fakata'u 'a e Potung ue 5.1. Me'a mai e N pele 'Eua. To e 'i ai ha ...

Lord Nuku : Ko u lave'i au Sea ko e fakamatala .ko ení ki he 2015/16. Ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e tokangá Sea hang kiate au ko e me'a ko ia 'oku fakahoko mai ko mei he 'Eiki Minisit , ko e toki fai eni e ng ue ki ai. Ka ko e Fakamatala Fakata'u foki eni ia kuo fuoloa 'osi 'a e ta'u ia mei ai. Ka ko e 'uhinga 'o e fehu'í, he ko 'ene a'u mai eni ki he Falé 'a e Fakamatala Fakata'u ko ia 'o e 16. Pea ko e 'uhinga ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'á,, koe'uhi ko e taimi ko eni ko .. 'oku 'i ai 'a e ngaahi fehu'i 'oku fehu'i ki he 'Eiki Minisit , 'oku mo'oni 'a e 'Eiki Minisit ko e Fakamatala Fakata'u eni ia 'a e 'Eiki Minisit kehe. Ka ko e 'uhinga p 'o e tokangá ia 'Eiki Minisit , p ko e fehu'i hang ki he Pule'angá, ko e fo'i ta'u ko ia kimu'a ko , ko e toki 'ai eni ke kamata ha ng ue, ke fai 'a e *consultation* koe'uhi ko e fokotu'utu'u ko eni ko makatu'unga pea mei he Fakamatala Fakata'u ko eni. 'A ia 'oku fai 'a e hoha'a ko ia ki ai 'a e motu'a ni ia, ki he fu'u tolonga l loa ko eni ko 'a e anga 'o e fonongá, pea fehu'i atu ko ia he ta'u ní, pea talamai leva, tuku mu'a ke fai e ng ue. Hang ko eni ko ko e me'a ki he poe, ko e mamata tofua'a, ka 'oku ke mea'i p 'e koe 'Eiki Minisit , ko e me'a eni ia 'i he 15/16. Ko e 'uhinga ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'á, p 'oku anga f f 'a e folau hotau vaká, koe'uhi telia 'a e faka'ekon mika ko ia 'o e fonua. 'Oku hang ko eni he 'oku hang ko eni, 'oku kau foki 'a e me'a ko eni 'oku fai ai 'a e fehu'í 'Eiki Sea, ko e *consultation* ko p ko e ng ue ko 'oku fai he taimi ní, kapau na'e te'eki ke 'i ai ha tu'utu'uni ke 'ai ha *regulation* ki he Lao, pea 'oku ou tui te tau lava 'o fai 'a e fakalelei ko eni. Tukukehe ka ko e me'a p foki ia 'a e Pule'anga. P 'e toe liliu e Laó, ki he fo'i Lao 'e 19 ko ia ko na'a ku fakahoha'a atu ki ai 'anenai ko 'oku 'i he Potung ue ko eni. Koe'uhí ke lava, koe'uhi ko 'emau foki ko ia ki homau ngaahi takitaha V henga 'Eiki Sea; 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'oku nau tokanga ki ai, pea na'e 'i ai 'a e ngaahi me'a na'a nau fehu'i 'i he vaha'a ta'u ko eni. Ka ko 'ene a'u mai ko ia ki hení, 'oku ou fakam l ki he 'Eiki Minisit ko ení 'oku ne fakahoko mai, 'oku fai 'a e ng ue ki ai Sea. He 'oku 'ikai ke ngata p ia he me'a faka-Takimamatá, na'e lahi 'a e hoha'a ko ia 'i he ...

<008>

Taimi: 1405-1410

Lord Nuku: 'Aho ni 'Eiki Sea ko e ngaahi mon 'ia, foaki laiseni, 'a ia 'oku fekau'aki p foki 'a e 'Eiki Minisit pea mo e 'Eiki Minisit ko 'oku ne hanga ko 'o foaki ko , 'o e Fefakatau'aki. Ka 'oku, 'oku kau he hoha'a ia koe'uh ko e taimi ni kuo hiki 'a e Takimamata ia ki he Ngaahi Ng ue Lalahi kae 'alu leva 'a e Fefakatau'aki ia he hala 'e taha. Ka ko 'ene a'u mai ko eni, ko e me'a ko eni 'oku tau fai ko 'a e feme'a'aki ia ko he 'aho ni 'i he taimi ia na'e kei fakataha ai 'a e ongo Potung ue ko eni Sea. Pea 'oku 'uhinga ai 'oku fai ki ai 'a e hoha'a ke fai mai ha hoha'a ki ai he 'oku lahi e ' me'a ia. Hang ko e hikihiki e totongi koloa 'i he Va'a ia 'o e tafa'aki

Fefakatau'aki. Hang ko e mahu'inga 'etau pa'anga. Lahi, 'oku lahi e ' me'a ia ka koe'uh 'oku ou 'ofeina 'e au 'a e 'Eiki Minisit he ko e 'Eiki Minisit ko 'oku fakamo'oni mai heni ko e tokotaha kehe ia Sea. Ko e me'a ia 'oku fai p fehu'i mo tokanga ki he Pule'anga ki he anga ko hotau hala fononga p 'oku f f anga 'etau tu'unga ko 'oku tau, tau fononga ki ai 'Eiki Sea tautautefito ki he faka'ikon mika, he 'oku kau foki 'a e Potung ue ko eni Takimamata 'i he ngaahi fakakaukau na'e mai he ta'u 'e 10 kimu'a 'a e palani fakalakalaka ko 'o e Pule'anga, 'e a'u mai ki he taimi ni 'e kau e Potung ue ko eni 'i he pa'anga h mai lahi taha ia ke ma'u'anga mo'ui ai e kakai 'o e fonua Sea. Ka koe'uh ko e anga ko e feh 'aki ko 'a e Potung ue ko eni Takimamata Sea pea 'oku fai leva e tokanga ki ai, he 'oku ou tui na'e nofo 'i he Leipa na'e 'i ai p hono 'uhinga ke feng ue'aki fakataha he 'oku hang kiate au 'Eiki Minisit ko e ngaahi laiseni fekau'aki ko pea mo e Takimamata, 'a eni ko laiseni. 'Oku laiseni he Potung ue Fefakatau'aki pea mahalo pea toki *confirm* pea mei he Takimamata 'a e ' laiseni Sea. Ko 'eku fie lave p 'a'aku ki ai 'Eiki Minisit koe'uh 'oku ke mo'oni koe ia he ko e me'a eni ia he taimi kehe. Ko e me'a 'oku fai ki ai e tokanga ko e toki 'ai ke fai ki ai e ng ue ki he fehu'i atu ko he 'aho ni. Pea 'oku mo'oni e, mo'oni e Feitu'u na ia 'Eiki Minisit .

Sea K miti Kakato: Ki'i tokoni eni ...

'Eiki Pal mia: Tapu atu ki he Feitu'u na ...

Sea K miti Kakato: N pele.

'Eiki Pal mia: Ki'i tu'otu'o lahi tama hono 'ohake 'oku 'ikai ke 'i heni e Minisit , f f ke toloi atu e me'a ko eni ke tali ki he Minisit ka tau hoko atu tautolu. Fu'u fuoloa. 'Oku 'ikai ko e Minisit eni 'oku 'a'ana e l pooti, pea 'oku ou fokotu'u atu, kapau 'oku nau toutou fehu'i he me'a e Minisit kuo 'osi, talaatu tau hiki atu ki ha me'a 'e taha kae tali ke ha'u e Minisit ko ia.

Sea K miti Kakato: M l .

'Eiki Pal mia: Kuo ne 'osi tali atu he tokotaha ko eni ...

Taukave'i ko e fakamatala fakata'u e Pule'anga ke 'omai fakata'u

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko e fakamatala fakata'u p foki eni ia 'a e Pule'anga, pea kapau 'oku peh 'e he Pule'anga ke tau tali ke foki mai e tokotaha ko ia pea, fiem lie p ki ai e motu'a ni ia. Pea kapau 'oku, ka ko e fehu'i p ia koe'uh ko e fo'i ta'u ko ia 'e taha na'e 'ikai fai ai ha ng ue ia. Ko e me'a ia ko 'oku fai ki ai 'a e fehu'i 'e Sea. Minisit ko eni 'oku ne fakahoko mai 'e ia ko e ng ue kotoa ko na'e tonu ke fai ko he vaha'a ta'u ko ia 'oku ne lolotonga fai 'e ia 'a e ng ue ke fakahokohoko 'a e fatongia ko ia. Kapau ko e fokotu'u ia 'a e 'Eiki Pal mia Sea 'oku faka'ofa'ofa p ia ki he motu'a ni.

Sea K miti Kakato: Me'a mai p koe ...

Lord Nuku: 'A ia te tau hoko atu p ? 'Io, Sea koe'uh foki hang ko eni ko e me'a ko , ko e Takimamata eni mahino 'oku fai e ng ue ki ai 'a e 'Eiki Minisit ko 'o e taimi ni, 2017/2018 'oku fai ki ai 'a e fokotu'utu'u ia 'a e 'Eiki Minisit ko eni. Ko e me'a leva ko 'oku fai ki ai 'a e

tokanga 'Eiki Sea te tau to e afe leva ki he'etau Fefakatau'aki he 'oku 'i ai foki e ngaahi, 'a e ngaahi laiseni 'oku foaki ...

'Eiki Pal mia: Sea. F f ke u tali atu e me'a 'oku fekau'aki mo e Takimamata?

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Pal mia.

'Eiki Pal mia: 'E Hou'eiki 'oku 'ikai ke u ma'u e setisitika heni ka u kole atu 'ai mu'a mo mou lau he *report* ko ia mei he *Reserve Bank*. 'Oku 'asi lelei ai 'a e tu'unga fakapa'anga 'o e fonua 'i he 'aho ni, fakafehoanaki mo e kuohili, he 'ikai ke u lava au 'o 'oatu ha fakakiiki ka 'o kapau ko e me'a ia 'oku mou vivili ki ai, 'a e tu'unga ko 'oku 'i ai 'a e Takimamata, 'oku 'asi h e ' fakamatala fekau'aki mo e Takimamata mo e Toutai mo e Ngoue. 'Asi lelei p ia ai ka 'oku ou tui mahalo ko e me'a 'oku mahu'inga ka tau hiki atu ki ha me'a 'e taha 'oku, pea kapau ko ho'o fehu'i 'e koe ia 'oku ke kei t la'a p koe ki he me'a ko ia, 'oku 'ikai ke 'i ai ha, ha tali fakahangatonu atu mei heni 'oku 'ikai ke u ma'u e setisitika ka 'oku ou kole atu, lau he l pooti ko ena 'a e *Reserve Bank* te ke...

<009>

Taimi: 1410–1415

'Eiki Pal mia: .. kae fakamatala kakato atu ai e tu'unga ko 'oku 'i ai e Takimamatá.

'Ikai fen pasi totongi koloa mo e tupu 41 miliona e pa'anga

Lord Nuku: M l 'aupito Pal mia. 'Eiki Sea, ko 'ene ha'u p Fakamatala Fakata'u ko 'a e *Reserve Bank* pea fai leva 'a e lavé ki ai. Ko u lave'i 'e au na'e talamai 'e he ongoongó 'oku tupu e Pule'angá 'aki e pa'anga 'e 41 miliona 'a e pa'anga mohé. 'A ia 'oku 'asi mai ia ai 'oku 'i ai e tupu. Ka ko 'eku anga ko 'eku nofo ko 'o fakakaukau ko ki he tu'unga ko 'o e totongi koloá 'Eiki Sea pea mo e v hengá pea mo e fakatupu koloa ko 'i he fonua ni, 'oku 'ikai ke fen pasi ia Sea. Kapau te u 'oatu 'a e fakat t ko ení. Kapau ko e h me'akai, tau peh ko e h me'akai ko eni ko 'oku 'i ai ko kakai 'o e fonuá. Ko hono totongi ko ia 'i mulí hono fakatau atú, 'oku pa'anga 'e 2, tau fakat t tau peh kapau ko e manioke. Ko e leipa ko 'a Tonga ní, mai e fetongi pa'anga ko 'a 'Aositel liá he pa'anga 'e 2 pea fakataha'i ko leipa ko 'a Tonga ní, 'a e ma'olunga ko 'o e leipá pea mo e ngaahi *fee* ko 'oku totongí, 'oku mole e tangata ngoué ia. Pea ko e ngaahi me'a ia 'oku fai ko 'a e tokanga ko ki aí 'Eiki Sea. 'Oku tupu e Pule'angá ia 'i he t naki pa'angá ka 'oku kei masiva p kakai ia ko 'oku masivá. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai e hoha'á Sea. He 'ikai ke u lau 'e au e fiká ki he fika ko eni ko 'a eni ko he fakamatala sitetisitiká Sea. 'Oku fai e tokangá ia ke 'uhí ki he kakai e masivá, 'a ena ko 'oku ke fa'a me'a mai ki ai e Feitu'u na ki he tau peh hang ko e vahevahe ko eni e tuku atu 'etau, hang ko e f ngota mo e ngaahi me'a peh , ngaahi ma'u'anga mo'ui ko ngaahi vahevahe fonuá Sea. Ko e taimi ko te tau lave ai ki he mahu'inga 'etau siliní mo 'etau h koloá mo e pa'anga, he 'oku *base* totongi koloá ia 'i he h koloa maí. Vaivai 'etau siliní pea 'e mamafa leva 'etau koloá. Ko e anga ia e fakakaukau ko 'a e motu'a ni. He ko e me'a 'oku pa'anga 'e 1 ko h , 'e pa'anga 'e 2 ia mei heni. Pea foki mai leva 'a e fo'i fakakaukau ko iá, ko e leipá 'oku pau ke tulitulifua ia ke ne lava 'o fakatau 'a e koloa ko 'oku fakatau atu ko ke nau ma'u'anga mo'uí. Pea 'oku 'uhinga peh anga ko 'o e fakakaukau. 'Oku

fekau'aki e ngaahi 'elem nití kotoa. Ko e tupu ko 'a e Pule'angá 'i he fakamatala kuo 'omaí, tupu nautolu. Ko e 'ai ko ke 'ave ko ha ngoue ko 'a ha motu'a, 'ave 'ene tangai manioke 'a'ana ia h pea mole pea talamai leva 'e he kautaha ko nau 'ave aí, 'ikai ke 'i ai ha silini. Ko e ngaahi makatu'unga ia 'oku fai ki ai e tokangá Sea. Pea 'oku 'uhinga peh 'a e, ka 'oku 'ikai ke fai ha lave ki aí, ko e lavé 'oku lave fakahangatonu ki he fakamatala fakata'ú. He ko e taimi ko 'etau lave fakalukufuá te tau lave leva kitautolu ia ki he ngaahi me'a 'oku lolotonga fai ki ai e ng ue 'a e Pule'angá he taimi ní. Ka 'oku fai e lavé 'o fakatatau ki he fakamatala fakata'u ko eni ko 'a ko 'oku peh ko 'oku 'ikai ke 'i heni e 'Eiki Minisit ke ne hanga 'o ...

Eiki Minisit Polisi: Sea, laum lie lelei e N pele ke u tokoni ki ai Sea.

Sea K miti Kakato: N pele ki'i tokoni.

Tui tonu ke feinga Pule'anga ke vave mai 'enau ngaahi l pooti fakata'u

Eiki Minisit Polisi: Tapu mo e Feitu'u na Sea kae peh ki he K miti Kakató. Sea 'oku ou peh p ko e h e poini 'a e me'a ko 'oku me'a ki ai e 'Eiki N pele. Ko hono 'uhingá ko e ui eni ia kia kitautolu ko he Pule'angá ke feinga ke vave mai e ngaahi l pootí, 'o fakata'u Sea. Ka 'oku 'ikai ke peh ia ko e Minisit p ko ení, tapu mo e Minisit , na'e toki me'a atu p Minisit ki ai. Ka 'oku l pooti eni ia 'o e, 'oku ngata ko 'i Sune 2015, ko e 2017 eni. 'A ia mahalo ko e me'a ia 'oku 'uhinga ki ai e 'Eiki N pele 'oku faingata'a ke fen pasi 'a e feinga ko ki he t kunga ko 'oku 'i ai 'a e Pule'angá ko hono 'uhingá ko e lolotonga ni kuo lalaka e taimí ia mei he 2015 ko e 2017 eni ia 'oku 'i ai e ng ue ia kuo 'osi fakalaka kimu'a. Ko ia ko u peh p p 'e laum lie lelei p 'a e 'Eiki N pele kae tukuange 'a e l pooti ia ko ení Sea. 'Oku 'i ai 'a e fakamatala pa'anga 'a e Pule'angá 'oku kau mo ia 'i he kiu mai 'i he me'a ko eni ho'o k miti Sea. Na'a lava ke fai ha tokoni 'i he tafa'aki ko iá 'o e 'Eiki Minisit Pa'angá 'oku me'a ko . Kae si'i tukuange e palani ng ue ko eni 'a e, 'emau fakahokohoko atu ko he 'Eiki Minisit he ko e ng ue ko ení ia kuo 'osi, mo'oni p 'Eiki N pele ia kuo 'osi ia, ngata ia 'i Sune 2015. Ko e ki'i tokoni atu p 'Eiki N pele. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l Minisit Polisi.

Lord Nuku: M l 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, ko e tokoní ia 'oku tali lelei p ia. Ka ko e ...

<001>

Taimi: 1415-1420

Lord Nuku: Ko e me'a ko na'e, 'a ko na'e, 'oku kei 'uhinga 'aki he 'oku 'omai 'a e f halaaki pea 'oku te'eki ke 'i ai ha fakatonutonu ko 'ene toki tala eni 'oku 'ikai ke fai. Ka ko e kongá ko ki he fakamatala fakata'u 'Eiki Sea 'oku 'osi e fakamatala fakata'u ko eni ko e fakamatala fakata'u eni 'i T sema 16 ngata 'i T sema 2016. Pea 'oku, 'a ia 'oku m hino leva mei ai 'a ia ko e 16/17 'a ia 'e toki ha'u ia mahalo he fakamatala fakata'u ko ta'u kaha'u. Ka ko u tui p au ia ki he me'a ko eni ko 'oku fakahoko mai ko e ng ue, ko e h e ng ue na'e fai he'eku 'ilo 'oku mea'i lelei p he 'e Hou'eiki Minisit pea mo e Kapineti 'a e fakamatala fakata'u ko eni mei he 16 'o a'u mai ki he 'aho ni. He koe'uhí 'oku fa'a lahi hono me'a 'aki he Fale ni ko e me'a

eni ia mei he kautama kehe ko e me'a eni ia mei he kautama ko . Ko e me'a ko eni neongo p mahalo 'oku 'i ai ha kau Hou'eiki Minisit fo'ou he 'aho ni.

Tokanga ki he h mai Fakamaau'anga kau he me'a e Fale Alea

Ka ko e me'a eni 'i he Pule'anga 'oku tau loto ke tau hanga 'o poupou'i ke ma'uma'uluta e fonua Sea. Kae kehe ko e hoha'a p ia na'e 'oatu ke fai ki ai ha f me'a'aki pea mo e 'uhi mo e l pooti ko 'a e 'Atita 'oku ne talamai 'oku 'i ai 'a e me'a ke fakalelei'i pea na'e talamai mei Taumu'a. Pea na'e 'i ai 'a e me'a na'e hoha'a ki ai e motu'a ni 'i he 'ai ke faka'ilo hia 'a ko ena hang na'e me'a mai 'aki he 'e 'Eiki Pal mia. Kapau ko ha ngaahi me'a na'e f halaaki pea 'ai ke faka'ilo ia he 'e Minisit Polisi. Ko u ki'i hoha'a e motu'a ni he tafa'aki ko ia p 'e anga f f 'a e h mai 'a e Fakamaau'anga ke kau he me'a 'a e Fale Alea. Ko e anga p 'a e tokanga atu 'Eiki Minisit ki he fatonga na'e talamai 'oku tuku atu ki he Feitu'u na.

'Eiki Minisit Lao: Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Minisit Lao.

Fo'i keisi 'e 3 ngali natula hia 'ave ia ke fakatotolo'i Potung ue Polisi

'Eiki Minisit Lao: Tapu p mo e fakataha ni mo e Fale Alea. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha kaunga ia 'a e, ko e 'uhinga 'a e Pal mia ko e ' l pooti ko eni 'o e t nounou 'o e silini ngalingali na'e ng ue hala 'aki 'e he ngaahi potung ue. 'Ave ia ki he Minisit Polisi 'ikai ha kaunga e Fakamaau'anga. Kaunga e Fakamaau'anga ko hono toki fakamaau ka ko e 'uhinga ia 'a e Pal mia na'e me'a atu ai ko e ngaahi t nounou. Ko e ngaahi t nounou ko eni 'a e 'Atita 'a na'e l pooti he 'e 'atita lahi taha ia ko e t mui ka 'oku 'i ai p ki'i me'a mahalo 'e tolu ngalingali ko e hia ko e 'uhinga ia 'a e Pal mia 'e Hou'eiki. 'Ave ia ki he Minisit Polisi ke fai ki ai ha ng ue m l .

Sea K miti Kakato: M l . Minisit Pa'anga.

'Eiki Minisit Pa'anga: M l 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: 'Ai e maama Minisit .

Kamata fakama'opo'opo tukupau ngaahi kautaha mamata'i tofua'a

'Eiki Minisit Pa'anga: Fakatapu ki he Sea pea peh ki he Sea Fale Alea, 'Eiki Pal mia mo e kau M mipa 'Eiki Sea. Ko u fakam l atu he ngaahi, ko u tui kuo fakam 'opo'opo lelei p hoha'a ko ki he mata tofua'a. Na'e 'osi, ko hono fakam 'opo'opo mai eni 'Eiki Sea ka na'e 'osi kamata p ng ue ia ki ai. Ko e kongala hi ko hoha'a ko e pa'anga h mai ko eni t naki ia 'i tu'apule'anga. Ko e founa pisinisi foki ia e 'aho ni. Fai e totongi ia he feitu'u kehe ka 'oku fakahoko e *service* ia he feitu'u kehe. Pea na'e 'osi lava p 'o fai e f ng ue'aki fakataha 'a e Potung ue Pa'anga T naki Pa'anga pea mo e Leipá ki hono fakam 'opo'opo e kau *operators* ko eni ko e 'uhinga ki he'enu fakamatala fakapa'anga mo e ngaahi me'a peh ke lava 'o totongi e tukupau totonu ko 'oku 'i ai. 'Oku 'i ai 'a e lao 'oku tuku mai ko e 'uhinga ke to e maau ange 'a e fakamatala fakaikiiki ki he toko fiha 'oku, 'a e kau mamata tofua'a 'oku nau ng ue'aki 'a e ngaahi *operators* kehekehe. 'A ia 'oku 'i ai 'a e laka ki mu'a 'Eiki Sea 'i he kongala ko ia.

To e faingofua ange fengaue'aki Pule'anga he 'ai laiseni pisinisi & tukuhau

Ko e kongā ko kī he potung ue ko enī ko e ngaahi ng ue lalahi ko kuo lava 'Eiki Sea ko e 'aho ko na'e fu'u faingata'a 'aupito hono, 'a e f ng ue'aki he laiseni. Na'e 'i ai 'a e ngaahi laiseni kehekehe ko e taimi ko 'oku fiema'u ai ke fakahoko ko 'a e laiseni 'oku lava ia 'i he ngaahi taimi l l a pea toki ma'u e laiseni. Kuo lava hono fakalelei'i 'a e ngaahi ng ue ko ia 'Eiki Sea pea 'oku faingofua ange ma'u e laiseni he taimi ni tatau p 'a e *investment* ha taha mei tu'a pea mo e laiseni fakalotofonua. Pea 'oku lava 'o fakalelei'i mo e f ng ue'aki 'a e potung ue ko enī pea mo e Tukuhau. He 'oku mahu'inga foki he ko e *issue* ko 'a e laiseni he potung ue ko enī 'oku tonu ke 'i ai p fo'i afo ai taimi tatau p 'oku 'ilo'i he 'e Potung ue Pa'anga ko e kautaha ko enī 'oku tu'u ia 'i Neiafu ko hono fatongia ko e h mo e h . Ko e taimi ko 'oku fai ai ko hono fakam 'opo'opo ko 'a e t naki tukuhau 'oku ...

<002>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Minisit Pa'anga: to e faingofua ange.

Ng ue Pule'anga ki he ngaahi faingam lie faka-fefakatau'aki ma'a Tonga

Ko e taha 'a e me'a na'e ng ue lahi ki ai e Potung ué 'Eiki Sea pea 'oku fakam l kuo lava 'o fakakakato ia he ta'u ni. Ka ko e toki hoko mai pe enī ko ke fakahoko e ng ue ko iá, 'a e *PACER PLUS*. 'A ia ko e feng ue'aki fefakatau'aki ia 'a e ngaahi fonua e Pasifikí. Ko e ta'u enī 'e 7 'a e kamata 'a e p p talanoa ko enī. Na'e toki fakamo'oni'i e ng ue ko enī 'Eiki Sea 'i Sune, pea 'oku tokoni mai ai 'a Nu'usila mo 'Aositel lia 'oku nau 'omai meimei e pa'anga 'e 40 miliona ke tokoni'i e ngaahi fonua ko 'i he Pasifikí ke lava 'o fakahoko e fefakatau'aki ko enī. 'A ia ko e fu'u ng ue lahi 'aupito enī 'Eiki Sea. Me'a pango pe ia na'e 'ikai ke fakamo'oni ki ai 'a *Papua New Guinea* pea mo Fisi, ka 'oku fai 'a e fokotu'utu'u 'a e Potung ué ke fai p ha alea hangatonu ia, tautautefito ki Fisi, ko e 'uhingá ko e tu'u'anga ko 'o Fisí pea mo 'ene ofi mai kia tautolú pea mo 'ene ngaahi koloa ko 'oku lava 'o fakatupu 'i Fisí, 'e lava ke tau 'inasi he faingam lie ko enī 'Eiki Sea, 'o tau ma'u ha koloa faka'ofa'ofa 'i hono *quality* pea mo ma'ama'a ange pea mei Fisi. 'A ia ko e kongā ia ko kī he fokotu'utu'u ng ue ko enī 'oku fakahoko 'i he taimi ni.

2 miliona vahe'i he Patiseti ke tokoni'i tafa'aki ki he fefakatau'aki

Ko e me'a 'e taha Sea ko e patiseti ko ta'u ni, na'e tali ai 'a e pa'anga 'e 2 miliona. Ko e 'ange ki he Potung ue ko enī ke nau fai e feng ue'aki mo vakai'i e m ketí ke lava 'e he kau ngoué 'o mafuli mei hotau founa ko enī hono 'ave p 'o tufa ko 'etau ngoué kae lava 'o fokotu'u ha fa'ahinga m keti ke fakatau he 'e he sino ko enī 'a e ngoué mei he kakaí, pea 'ange 'enau siliní 'anautolu, kae toki *pack* ia 'i Tongá ni 'o taki *pack* kilo 'e 2, kilo 'e 5, kilo 'e 10, pea alea'i pea mo e m keti ke 'ave fakahangatonu ki ai ki tu'apule'anga 'Eiki Sea. Pea 'oku 'i ai e 'amanaki lelei 'e Sea, ka lava 'a e fo'i ng ue ko enī 'o fakahoko, fakaava 'a e m keti 'i Ha'amoá, 'oku fai e sio ki Ha'amoá. 'I ai e kongā kelekele 'a e Pule'angá 'i 'Apia, ai e sio ki ai e Pule'angá ke fai ha ng ue ki ai, ke lava 'o langa ha 'ofisi ai, ke lava 'o fakam keti'i atu ai 'a e *handicraft* pea mo e fua

e ngoué. Pea mo ha ngaahi pisinisi kehe hang ko e *Shipping Agents* ke lava e koloá 'o fou mai mei 'Amelika 'i he halanga vaka ko ení. 'A ia 'oku lahi e ngaahi fokotu'utu'u ng ue 'oku faí 'a e Potung ue ko ení ke fakahoko. Pea 'oku ou fiefia pe ke fakahoko heni neongo 'oku 'ikai ke 'i heni e 'Eiki Minisit , ko e ng ue lahi kuo lava 'o faí, ka 'oku 'ikai ke peh ko 'ene 'osí á'ana eni 'Eiki Sea. Ko e ngaahi konga ko eni fel ve'i pea mo e hoha'a pea mei he Potung ué, ko 'etau Potung ue foki eni 'a e Potung ue 'Atitá. Kuo u tui 'oku ngali fu'u palanisi kehekehe pe hono 'ave he mitiá 'Eiki Sea ka 'oku ou 'ilo ko e ngaahi hoha'a ko ení ia ko e hoha'a pe ia 'oku fai he a'u kotoa pe. Pea 'oku fai 'a e tokanga lahi he ngaahi Potung ué, pea 'oku kau ai 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, he ko e 'uhingá ko e ngaahi me'a k toa ko ení 'oku 'alu pe ia 'o no'ono'o tatau pe ko e ngaahi me'a 'oku fel ve'i mo e ngaahi tu'utu'uni fakapa'angá. 'A ia 'oku ai e matavaivai ki ai, ka neongo ia 'oku fai 'a e tukup 'a e Hou'eiki Minisit mo e Pule'angá ke hiki hake e tu'unga fai fatongiá ki ha tu'unga 'oku to e ma'olunga ange he ta'u ni. Pea ko ia Sea, pea koe'uhí 'oku lahi mo e ngaahi lao ko eni mahu'inga 'Eiki Sea ke 'omai he 'Asenitá pea 'oku ou kole atu mu'a ki he Fale 'Eiki ni, kuo ngali melie e ki'i l pooti ko ení, ka tau tali ka tau hiki atu. M l 'aupito e ma'u faingam lie.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Sea K miti Kakato: M l Minisit . Me'a mai Vava'u 16.

Lord Tu'ilakepa: Ki'i faingam lie pe ke fai ha fehu'i ki he Minisit kapau 'oku faingam lie Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai koe N pele Fika 2 'o fakahoko ho'o fehu'í he kei manatu'í.

Tokanga ki he *PACER PLUS* mo e 2 miliona vahe'i ki he fefakatau'aki

Lord Tu'ilakepa: M l Sea. 'Eiki Minisit fakam l atu ki he Feitu'u na he me'a 'oku ke me'a mai ki ai. Ko e ki'i fehu'í 'oku 3 p Sea. 'Uluakí p , ko e fehu'i 'e tahá fekau'aki mo e 2 miliona ko 'oku ke me'a mai ko ki he fakatau e koloa ko 'i he fonuá, ngoué. 'Oku ou lave'i foki na'e ta'ofi foki pea na'e to'o 'a e Poate, 'a eni ko kuo pekia atú. Taha e ngaahi me'a na'e 'ohake he ni'ihí e Fale ni 'o ta'ofi e ko e 'uhingá ke 'oua 'e to e pisinisi e Pule'angá pea tukuange atu mo e ngaahi Poate, 'a ia 'oku ai e 'u Poate 'i he taimi ni, 'ikai ke u to e fai ha fakamatala, ka ko eni foki kuo to e 'omai he Feitu'u na. Pea ko e 'ai pe he'eku fakamanatu'í he 'oku manatu'í lelei p he 'Eiki Pal miá, to e ki'i fakapapau'i mai ang me'a ko iá 'o hang ko ia ko ho'o me'á, koe'uhí foki 'ikai ke to e fie ma'u ke to e ai ha ... ke pisinisi e Pule'angá. Ko hono 2, 'o e fehu'i 'e taha, ko e *PACER PLUS* 'oku tau 'osi m mipa? Na'e fakalao e me'a ko eni na'e fai he'e Pule'angá? pe 'oku 'ikai ke fakalao e me'a ko iá 'Eiki Sea? Ko 'eku 'oatu p ki he ... ke 'uhí ke ki'i me'a mai ang Feitu'u na ...

<003>

Taimi: 1425-1430

'Eiki Minisit Pa'anga: M l 'Eiki Sea. H fanga p he fakatapu 'Eiki Sea, ka u ki'i lave nounou atu p , 'ikai ke u to e fiema'u ke to e fakal loa, mavahe mei he'etau L pooti. Ko e ngaahi ng ue

ko eni 'oku kei hoko atu Sea. Ko e konga ko eni ki he 2miliona Sea. Ko e pa'anga ko eni 'oku lahi 'a e ngaahi taumu'a ko eni 'oku 'oange ki he Potung ue ke nau fai 'aki. Kau ai 'enau vakai'i 'a e ngaahi m keti ko eni ki tu'apule'anga, 'a ia ko e *market research*, pea kau ai mo e me'a ko eni na'a ku lave ki ai. Lava ke fokotu'u ha fo'i sino mavahe ke nau fai 'a e ng ue ko eni ke lava He ko ko e me'a p ia 'e lava ai ke mahiki 'a e tu'unga ko eni pea faka'ai'ai ki he kau ng ue pea lava ke mahiki 'a e tu'unga ko 'o e fefakatau'aki mo muli. Tautautefito ki he fua ko 'o e fonua 'Eiki Sea.

Ko e *PACER PLUS* ia Sea, ko e 'uluaki sitepu p eni ia, 'a e fakamo'oni ko eni 'a e ngaahi fonua memipa 'oku nau loto ke nau kau 'i he *PACER PLUS*, pea 'oku tuku mai mo e taimi 'Eiki Sea, ke toki fakakakato 'e he ngaahi fonua takitaha 'a e ngaahi fiema'u fakalao ko 'a e fonua, ka nau hoko ko e m mipa kakato ki he aleapau ko eni. 'A ia ko e tu'u ko eni 'a Tonga ni, 'oku te'eki fakahoko 'a e ng ue ko ia. M 1 .

Sea K miti Kakato: Me'a mai Vava'u 16

'Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Fakatapu heni ki he 'Eiki Pal mia pea mo e Hou'eiki Kapineti. Fakatapu heni ki he Hou'eiki N pele, mo e fakatapu heni ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Fokotu'u 'oange laiseni fakataimi ma'a e ni'ihii Vava'u he pisinisi mamata'i tofua'a

'Eiki Sea, m 1 mu'a ho'o laum lie lelei ki he ho'at ni. Ko e me'a p 'oku ou tokanga ki ai Sea, 'oku fekau'aki pea mo e tofua' . Fakamolemole 'a e to e foki ki he tofua' . Ka ko e 'uhing p Sea, 'oku ou tokanga ki he kau *operators* ko eni 'i Vava'u, 'a eni 'oku te'eki ai ha'anau laiseni. Ko u fokotu'u atu Sea, fakamolemole ki he 'Eiki Minisit , ke faka'at ange mu'a 'a e ngaahi *Operator* Tonga, kau Tonga ko eni, ke 'oange mu'a ha'anau laiseni ke nau lelei'i ai leva 'a e ki'i fo'i vaha'a taimi atu ko eni, he ko e *season* eni 'a e ngaahi tofua' . ko e kau ma'u tofu' Sea mo e ngaahi me'a peh . Ki'i taimi nounou p mei heni m hina p 'e taha, p ua mei heni kuo 'osi ia. Ke foaki ange p mu'a ha laiseni fakataimi ma'a kinautolu, kae toki hokohoko atu 'enau ngaahi ng ue ia 'anautolu mo 'enau Potung ue ki he *consultation* mo e ngaahi me'a ko eni, he ko u tui Sea, na'e 'osi teuteu p 'a e 'u *operators* ko eni 'i Vava'u 'mei he ta'u kuo 'osi mo e ngaahi ta'u kuohilí, ke nau a'u mai ki he taimi ni te nau lava 'o fakahoko 'a e fo'i *activity* fakatakimamata ko eni. Pea ko u tui 'oku nau mateuteu 'aupito Sea, ke nau fakahoko lelei 'a e fatongia ko eni. Pea kuo pau ke tau hanga 'o poupou'i p seti teau 'a e kakai, tautefito ki hotau kakai Tonga Sea, 'i he ngaahi me'a kotoa p 'oku nau fakahoko, he tahá 'oku hanga 'e he Pule'anga ia 'ikai ha kautaha *operator* 'a e Pule'anga ke nau fakahoko 'a e *activity* ko eni. Ka ko e faingam lie eni Sea, ke tau lava ai tuku ha ni'ihii 'o e kakai ko eni ko , 'etau kakai Tonga, kae tautautefito ki he kakai ko eni 'i Vava'u Sea, ki'i fo'i vaha'a taimi atu p ko eni 'Eiki Minisit . Ko e kole atu ke faka'at ange mu'a ha laiseni ma'a kinautolu fakataimi p , kae toki fai atu pe ho'omou ng ue ia 'a e Potung ue 'i he ta'u fo'ou, ke mou mateuteu ki ai ke a'u ki he ta'u fo'ou Sea, kuo 'osi mau k toa 'a e 'u kautaha mo e laiseni mo e hafua 'a e ngaahi me'a. Kae 'oua 'e ta'ofi kik . Faka'ofa'ia atu au Sea, 'i he kau *operators* ko eni 'i Vava'u. 'Ikai ke 'ilo'i p ko e ha 'a e me'a 'e lava fai, ko e kole p ki he 'Eiki Minisit , ke laum lie lelei mu'a Sea, 'o faka'at ange mu'a 'a e ngaahi laiseni ko eni ma'a e ngaahi *operators*. Ko e anga p 'a e ki'i tokoni Sea, ko u tui au kuo 'osi mahino 'aupito 'a

e L pooti ia ko eni. Mahino 'aupito ia Sea, pea ko u fokotu'u atu Sea, ke tau paasi lahi 'a e ngaahi me'a 'i he 'Asenita, ke tau hoko atu ki ai. M l Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai ...pea tapuni mai 'a e 'Eiki Minisit fakangofua atu...

Ko e ni'ihi fo'ou p he pisinisi mamata'i tofua'a 'oku fakatatali 'enau kole laiseni

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi: Te u toe foki p ki he 'eku lave ko 'aneafi. Ko e kotokotoa 'a e ngaahi fokotu'u ko eni 'oku 'osi 'i he lolotonga 'i he K miti ko eni 'oku fai ki ai 'a e *public consultastion*. Ko e ngaahi me'a eni 'oku lolotonga hokó, 'a eni p 'oku tau lolotonga feme'a'aki ai pea ko e pal palema ia 'oku lolotonga hoko. Ko e feinga'i ke fakam 'opo'opo ka tau laka ki mu'a. Ko e ni'ihi ko eni 'oku 'amanaki ko ke fokotu'u 'enau fanga ki'i pisinisi fo'ou. Ko ia p 'oku kole ke nau fakatatali. Ko e ni'ihi kotoa p na'a nau 'osi mateuteu p kinautolu 'oku nau lele p kinautolu, ko e 'uhinga kae 'oleva ke maau hono fakam 'opo'opo 'o e lao ke mahino mo maau mo t naki 'etau tukupau mo maau hono tokanga'i 'a e ngaahi pisinisi ke m 'opo'opo. Ko e ...

<004>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisit Takimamata : ... ko e laum lie tataup 'oku ma'u 'e he motu'a ni, mo eni p ko eni 'oku tau ongo'i 'i he Fale ni, 'a 'etau feinga ko ke tokoni'i e ngaahi pisinisi Tongá ke lelé, kae tautautefito ki hono fakahoko 'a e ng ue ko eni ke taau pea mo e kau folau 'eve'evá. Kapau 'e 'i ai ha ni'ihi 'oku nau 'osi mateuteu mo ha ngaahi *booking*, 'e 'i ai p 'a e sio ki ai, he ko e 'uhingá, 'oku 'i he Minisit p e mafaí. 'Oku 'ikai ko ha 'siu kiate au ia, ki he motu'a ni, 'a e Potung ué, mo 'emau Tu'utu'uni Ng ue, pe ko e kau *operator*. 'Oku mahu'inga ange kiate au ke vakai na'a 'oku 'i ai ha kau folau 'eve'eva kuo nau 'osi teuteu ke mai, kae hoko e Tu'utu'uni ia ko eni ko ha me'a ia ke uesia. 'A ia ko e me'a ia ko 'oku fai ki ai 'a e vakavakaí, pea 'oku te'eki ai ke 'i ai ha palopalema peh kuo 'osi a'utaki mai. 'A ia ko e ' *booking* ko ki he ta'u ni, na'e 'osi fai ia he ta'u kuo 'osí, pea ko e ni'ihi ko na'a nau fakahoko fatongia he ta'u kuo 'osí, 'oku hokohoko p , 'oku te'eki ai ke 'i ai ha taha ia kuo peh ke ta'ofi.

Kau fakahoko atu p e ki'i talanoa ko ení, na'a to e mahino ngofua ange ai, Sea. Na'e 'i ai e *operator* na'e fakahoko mai 'oku fie lele mai ki he motu'a ni ke fai ha talatalanoa, pea na'a ku fakahoko p 'oku sai p . Ko e ha'u mei Vava'u. Pea ko e *operator* ko ení, ko e l pooti mai p 'e he *operator* p 'e taha 'oku nau lolotonga lele, ta'elaiseni. Pea ko f ko 'ene a'u maí, pea u fakahoko leva ki ai, 'a e tu'unga ko eni ko 'oku 'i aí, ko e 'uhingá, 'oku te'eki ai ke laiseni. Pea talamai leva 'e he *operator*, 'io. Pea u fakahoko ange leva ki ai. 'Oku 'i ai ha'o *booking*? Pea ne talamai, 'io 'oku 'i ai. Sai, ko e me'a ko 'e fai he taimi ni. Na'e hanga foki 'e he Potung ue 'o ki'i ta'ofi ho'o fakalele pisinisi, he 'oku te'eki ai ke 'i ai ha'o lasieni. 'A ia ko e me'a ko na'e hoko atú, ko e kole ange ki he *operator*, ko e 'uhingá ko e 'i ai ko e ' *booking*, ko 'etau 'siú ia, ke 'oua 'e ta'ofi e langa fakalakalaká. Te ke fiema'u leva ke ke fakakakato e laiseni he taimi ni, kae faka'at ke ke lele. Pea ko f e 'ai ko ke me'a, pea ui leva e ta'ahine ng ue, 'o fakahoko

mai 'e he ta'ahine ng ué, ko e tokotaha ko ení, na'e ma'u mai e l pooti na'e lele p ia he ta'u kuo 'osí, na'e 'ikai ke 'i ai ha laiseni ia.

'A ia, 'e Sea, 'oku lahi e palopalemá. Ko e feinga eni ke fakam 'opo'opo, he ko e palopalema ko eni, te tau nofo tautolu 'o fakalau heni, 'e 'osi e 'aho ni 'oku te'eki ai ke 'osi. Pea ko 'eku fale'i eni ko na'e fai ki he tokotahá. Sai, he 'ikai ke ta'ofi, ko e m l ho'o fai e ng ué, ke tokoni ki he langa fakalakalaká. Ko e me'a eni 'e faí. Te ke foki 'o totongi e laiseni he ta'u kuo 'osí, na'e 'ikai ke ke totongi. Te ke to e totongi mo e laiseni he ta'u ni, fakakakato mo e *check list*, pea 'e tuku atu leva ke ke lele. Ka te u hanga 'e au 'o fakafoki e Tu'utu'uni 'a e Potung ue, ke *cease* ho'o laisení, ka ke fakafoki ke ke, ko e 'uhingá ko e kau folau 'eve'evá. Pea ko e founga ng ue ia 'oku fakahokó. Ka 'i ai ha ' keisi ia 'e mahino p , 'e 'ikai ke peh ke ta'ofi. Neongo na'e ta'ofi 'e he Potung ue 'a e tokotaha ko 'ení, ko e 'uhingá, ko 'ene talangata'a, ko e lele ta'elaiseni he ta'u kuo 'osí, to e lele ta'elaiseni he ta'u ni, pea ta'etotongi e ngaahi *fee* ko iá.

Pea ko e tu'unga ia ko 'oku 'i aí, Sea. 'Oku 'i ai p e ngaahi keisi p 'oku lava p 'o talatalanoa'i, ke lele p e langa fakalakalaká, 'oua 'e uesia ha tafa'aki. Pea 'oku 'i ai leva 'a e ngaahi keisi 'e fiema'u ke ki'i tatali kae 'oleva ke fakam 'opo'opo mai 'etau Lao ke m 'opo'opo kae faingofua 'etau fakahoko ng ue. Pea ko e tu'unga ia 'oku 'i aí, Sea. M l .

Sea K miti Kakato : M l Minisit e me'a mahino ki he'etau ng ué, pea ko eni kuo fokotu'u mai. 'O, me'a faka'osi mai, Tongatapu 5.

Mahu'inga hono to e vakai'i palani ng ue ke fakafelave'i mo e fakamatala fakata'u

Dr, 'Aisake Eke : Tapu mo e 'Eiki Seá, mo e Hou'eiki e K miti Kakató. Sea, ko e mahu'inga foki 'o e me'a ko eni, ko 'etau sio ki he kaha'ú ki ha me'a 'oku sai. Lolotonga fai e ngaahi feme'a'aki ko eni he ngaahi ' *issue* mahu'ingá, kuo u ki'i vakai 'e au e ' palani ko 17/18, 'oku fiema'u ia ke to e ki'i fakalelei'i. Koe'uhí foki ko e me'a ia te tau faí, 'a eni he ta'u fakapa'anga ko ení. 'A ia 'oku ou peh 'oku mahu'inga 'aupito e ngaahi me'a ia ko ení, koe'uhí ko e toki 'osi e me'a ia ko eni, 'e to e 'i ai e ' palani ng ue ia 'a e ngaahi Potung ue 'e to e foki, 'o to e fokotu'utu'u mai, ko ha fo'i me'a 'e 6. T keti'i ia ke 'osi. He 'oku 'i ai e ngaahi me'a ia heni, ko e ngaahi me'a hokohoko mai p , tautefito 'i he me'a ko e Lao *enforcement*, pea 'oku pehe ko e mahu'inga ia e fakataha ko ení. Ke 'osi ko eni, to e 'o vakai e palaní, pea ko u tui ko e me'a ko iá, ko e h e me'a 'e lava he ta'u ni, 'oku ou tui, tau ha'u he ta'u kaha'ú, tui he 'ikai ke to e 'i ai ha me'a pehe ni. Ka 'oku ou mahu'inga'ia, Sea, he me'a ko iá. 'A ia, Sea, ko 'eku lave ko , ko e Potung ue ko ení, 'oku mahino 'aupito p 'ene mahu'ingá, 'ene ngaahi polokalamá, Sea.

Ko e fel ve'i ko 'a e palani ng ue ko 'a e Potung ue ko ení, mo 'ene fakamatala fakata'ú, 'oku 'i ai p 'ena fel ve'i, ka 'oku mahu'inga ke toe fakafel ve'i fakahangatonu ange. 'Oku 'ikai ke fu'u hangatonu. He 'oku tonu ia ke hanga 'e he palani ko ne ne 'omi ...

<006>

Taimi: 1435-1440

Dr. 'Aisake Eke: ...Tu'u ko he palani 'oku sai 'ene palani ko 17/18 'oku ne hanga 'o 'omai fo'i ng ue ko ia kuo 'osi, p seti 'e fiha fo'i *output* he ko 'ene *output* 'e 21 ngaahi ng ue lalahi 'oku ne 'omai e 21 ko e me'a ko 'oku ne 'omai he l pooti 'oku 'ikai ke ne talamai 'e ia p seti 'e fiha 'oku 'osi , ko e me'a p 'oku ne talamai 'a'ana hang ko e 15/16 talamai ko e t nounou he'ene ngaahi fakahoko fatongia tautefito he vaha'a ko 'o e faka'ai'ai ko ngaahi pisinisi taautaha ko e me'a ia 'oku ne talamai.

Mahu'inga 'i ai ha savea ki he ongo'i e kakai ki he fakahoko fatongia e potung ue

Pea taimi ko vakai ai ki loto ko ki he ngaahi... 'oku 'i ai e ngaahi t nounou 'oku ne 'osi talamai p 'e ia ko e nounou lahi taha 'oku ne peh he ne fakahoko fatongia ko e kehekehe ko 'a e taki fakapolikale 'oku ne peh 'oku 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga loto'i fakapolikale ke liliu, ko e me'a ia 'oku ne 'omai heni, pea ng ue fakataha pea mo e kau ng ue ko he me'a ko e fo'i me'a ia 'oku lahi 'asi mai. 'A ia 'oku ou tui foki ko e l pooti eni 'o e 15/16 kai kehe 16/17 17/18, k 'oku ou tui ko e me'a mahu'inga ia 'i he me'a ko eni Sea, 'a ia 'oku ou peh 'oku mahu'inga e l pooti ko eni ke to e ha'u he ta'u kaha'u to e fai ha ki'i sio lelei ange fakafel ve'i ke hangatonu 'a e palani ko eni Sea pea mo e fakamatala, tautautefito he ngaahi me'a ko eni 'oku 'ohake ko eni 'oku 'ikai ha'ane fu'u lau mavahe 'a'ana ia he l pooti ia ko eni ki ai, kei talamai p ia ke vakai'i e lao ki he tau peh ko e lao ki he totongi, Lao ko hono Mapule'i ko ngaahi *Competent Authority* tau peh totongi, 'ikai ha'a ne lave mai 'a'ana heni ko e keisi 'e fiha na'e 'omai na'e palopalema he ta'u ko e h e me'a kuo lava, 'ikai ha'a ne lave peh 'a'ana, 'a ia ko e kole ia he l pooti ka hoko ke ha'u ai, koe'uh 'oku mahino 'aupito 'a e me'a 'oku mahu'inga, 'oku mahu'inga 'aupito e ngaahi l pooti ia 'atautolu ko eni ngaahi potung ue ke 'i ai ha lave mai ha savea ki he anga 'o e ongo'i 'e he kakai 'enau fakafiem lie 'a e anga 'enau fakahoko fatongia, ko u tui ko e kongala lahi a 'oku fiema'u ia ke 'asi mahino mai l pooti ko eni.

Mahu'inga foki e potung ue vakai ki he founga hono fakalele 'ene potung ue

Ko e taha foki e me'a 'oku ne talamai 'oku lahi 'aupito 'a e t nounou 'ene kau ng ue, pea 'ikai ke ngata ai 'oku 'ikai ha'a ne me'ang ue, k ko 'eku lave'i hifo ki he 'Esitimeti e potung ue ko eni, ko e 15/16 'i ai 'ene pa'anga 'a'ana 'e 6 kilu na'e 'ikai ke ng ue'aki ia he'ene 'esitimeti, k 'oku fehu'i leva 'oku f f e anga e...'oku talamai 'oku 'i ai 'a e fiema'u, talamai mei he kau ng ue 'oku fiema'u ng ue talamai mo e ngaahi me'a ng ue k ko 'etau sio atu 'oku 'i ai p pa'anga ia 'oku 'ikai ko e palopalema e pa'anga. 'A ia 'oku 'i ai 'a e palopalema 'i loto, ko e to e vakai hifo ki he ta'u fakapa'anga ko eni 16/17 ko e me'a tatau meimei ke 6 kilu ai p 'oku toe ia 'oku 'ikai ke ng ue'aki 'e he potung ue ko eni kae talamai 'oku 'i ai 'a e fiema'u he kau ng ue 'oku 'i ai 'ene fiema'u 'a'ana 'i he pa'anga ng ue ko e ngaahi me'afua mo e ngaahi me'a ko e me'alele talamai ko e me'alele 'oku maumau, 'a ia ko e ngaahi me'a 'oku hoko 'oku 'ikai ke fen pasi, 'a ia 'oku mahu'inga ai ko to e foki ki he ngaahi potung ue 'o to e sio ange, ko e h e me'a kuo hoko ki he ngaahi me'a ko eni Sea. 'A ia 'oku mahino ko e foki p ki he anga ko hono fakalele ko 'o e ngaahi potung ue Sea.

Tokanga ke fakakau mai he l pooti ki he 'uhinga tamate'i ngaahi pisinisi

Ko e me'a mahu'inga ia Sea ko e taha e palopalema na'e me'a ki ai e Minisit Pa'anga 'a e me'a ko e ng ue fakataha, 'oku ne to e talamai heni ko e me'a ko e ng ue fakataha. 'Oku faka'at foki e lao ia Sea 'oku 'ikai ko ha palopalema ki he motu'a ni ia e mai e kakai muli, he 'oku tau faka'at 'e tautolu e pisinisi 'oku 'i ai ha taha 'oku ha'u invest 'i Tonga ni, pe te ke ha'u ha motu'a 'i Tonga ni p ko ha motu'a muli, k 'oku 'i ai 'a e lao ke ng ue'aki, ko e palopalema lahi taha ia ko 'oku tau sio ki ai, hang ko eni ko 'etau peh foki hang ko e ngaahi pisinisi ko eni mei muli 'oku mai ko fai e fakalele e me'a p 'oku lahi 'enau pa'anga, k ko e me'a foki ia ko ia ko e me'a ia 'a e tukuhau v henga ke ne 'ilo ko e pa'anga ko 'oku ne 'omai 'oku tau hanga 'o tukuhau'i kakato, 'ikai foki ke tau 'ilo 'etautolu 'a e fakamatala ko ia, t ko 'oku lava p 'e he potung ue ia 'o vakai'i kai kehe ko e ngaahi me'a ia ko 'oku hoko, 'oku mahu'inga ia he ngaahi potung ue he ko e ngaahi potung ue ko eni ko nautolu te nau kuo pau ke nau ng ue fakataha 'a e potung ue ko eni ko nautolu 'oku nau fai e laiseni mo e Potung ue ko Tukuhau, he 'oku sai hang ko e 'a e Minisit peh 'e he Minisit Lolotonga 'oku ne ma'u l ua 'a e ongo potung ue l ua koe'uh ke fai 'a e vakai ko ia, he kapau te ke me'a hifo ki he l pooti ko eni 15/16 ko e ngaahi pisinisi ko na'e talamai ko na'e lolotonga tu'u he ngaahi 'aho ko ia ko e fe'unga mo e pisinisi 'e 677 ko e ngaahi pisinisi ko na'e tamate'i, ngaahi kautaha eni *company* tamate'i 'a e kautaha 'e 703 'oku 'ikai ha fakamatala mai ia h ko e h e 'uhinga 'oku tamate'i ai e ngaahi kautaha ko ia. Pea 'ikai ngata ai kapau to e 'alu hifo ki he laiseni, ngaahi pisinisi ko 'oku laiseni, ko e pisinisi laiseni ko eni na'e 'i ai ko he l sisita 15/16 na'e fe'unga ia mo e 2,863 ko e ngaahi pisinisi ko na'e kaniseli ko e 2,030 'ikai ke 'i ai ha fakamatala 'e taha ke ne talamai ko e h hono 'uhinga 'oku peh ai, 'ikai ke 'omai e ngaahi me'a koe'uh 'oku 'i ai 'a e palopalema heni, pea ko e taha ia e palopalema ne fa'a me'a ai e Minisit Pa'anga 'a e lahi ko , a'u p na'a ku kau he 'uhinga ko eni ha'u p ngaahi kautaha ia 'o liliu 'enau laiseni koe'uh foki 'oku 'i ai 'enau tukuhau, pea koe'uh 'oku tuai e 'ilo ia e me'a kuo nau mafuli nautolu kapau 'i ai ha fo'i sieke ia 'oku 'ikai ke me'a, ko e ngaahi fakamatala eni ia ke 'omai ko e h e 'uhinga 'oku hoko ai e ngaahi me'a ko eni, k ko u peh ko e mahu'inga...

<007>

Taimi: 1440-1445

Dr. 'Aisake Eke: ..ko e 'uhinga eni ia ki he ngaahi L pooti ko ia ka hoko maí, ke nau nofo mai ki he ngaahi tafa'aki ko eni 'o sio. Ko e ngaahi faka'ilonga p eni ia 'oku tau 'ilo. Hang p ko e mahaki Sea 'oku ke fakatokanga'i. Ko e *diagnosis* ha palopalema, kuo pau ke tau 'ilo ko e h 'a e aka. Pea ko e mahu'inga ia 'o e ngaahi L pooti kaha'ú, ke ha'u heni 'a e ngaahi me'a.

Tokanga ki he tuai e tali Potung ue ki he kole laiseni *online* he 'initaneti

Ko e me'a ko e l sisita, 'oku ou sio ki he'enau ngaahi palani ng ue, 'a e l sisita ko eni 'o e ngaahi pisinisi, 'oku 'osi 'i ai p 'enau *online* ia 'anautolu he l sisita. 'Oku 'i ai 'a e palopalema. Sea na'e 'i ai 'a e ki'i m tu'a nau nau fetu'utaki mai mei Nu'usila, na'a nau mai 'o fokotu'u 'enau ki'i pisinisi 'i Tonga ni, ka na'a nau. Na'e 'i ai 'enau pisinisi 'i Nu'usila, tatau 'aupito 'a Tonga ni ia mo Nu'usila, 'oku ke lava p koe 'o 'ai *online*. 'Oku ke h p koe ia he 'initaneti 'oku 'osi 'i ai 'a e foomu mo e me'a ke ke ai. Ko 'enau 'ai ko ia 'i Nu'usila pea nau 'ai mai 'a e me'a ko ia ki Tonga ni. Ko 'enau talamaí, ko e tau atu ko ia 'a e taípe'i atu ko ia 'a e 'initaneti 'osi pea te

send, ko 'ene tau atu p taimi si'i, foki mai 'a Nu'usila. Talamai ko eni kuo ma'u ho'o me'á, pea ko eni 'oku mau ng ue ki ai mo e me'a. Ko e 'ai mai 'a e me'a ko íá ki Tonga ní, 'e 'osi 'a e 'aho ia 'e tolu 'oku te'eki ai ke foki ange 'a Tonga ia. Ko e f 'enau telefoni mai ko ia ki Tonga ni 'o 'eke, ko e h e me'a 'oku hokó, talaange 'e he me'á k taki na'e mate, na'e *down* 'a e lainé ia mo e ngaahi me'a peh . Pea 'ikai ngata ai, ko 'enau talamai ko ... ko e m tu'a Tonga p foki eni ia. 'Oku nau talamai, 'a e kehekehe ko ia 'a Nu'usila 'a e tokanga ange ko 'a e Potung ué ki he'enau me'a, kehe 'a Tonga. Ka ko u talaange mou k taki te mau feinga atu p ke vave, ka ko e anga ia 'a e me'a ko e kehekehe 'a e fonua fakalalakalaka mo e fonua langa fakalalakalaka. 'A e fa'ahinga *attitude* ko ia mo e me'ang ue. Ka oku ou sio hifo ko e me'ang ue 'oku 'i ai p 'a e pa'anga ai. Ko e h 'a e me'a 'oku 'ikai ai ng ue'aki? Ka ko e anga ia 'etau v mama'o. 'A e lau ko na'e fai 'a e me'a ki ai .. 'a e faingofua 'a e fai 'o e me'a ko e pisinisi pea kapau ko hono ' tunga 'osi ha m hina 'e taha 'a e tali mai 'e to e 'alu ai p 'a e kaume'a ia ko ia. 'A ia 'oku ou tui Sea ko e ngaahi me'a ia 'i he kaha'ú ke fai e tokanga ki ai, koe'uhi ko 'etau.. 'Oku faka'amu 'a Tonga ke sai 'aupito.

Tokanga ki he ngaahi lao fekau'aki mo e kau ng ue

Ko e me'a 'e taha Sea, 'oku ou 'ilo'i hifo he Lipooti ko ení 'oku 'osi m mipa 'a Tonga ni he *ILO* 'a e Kautaha ko eni Fakam mani lahi hono tokanga'i 'a e Kau Ng ue. 'A ia na'a tau h tautolu he 'aho 4 ko ia 'o Fepueli. Mahalo 'oku te'eki ai ke tau *ratify* ko e 2016 eni. Ka 'oku 'I ai 'a e ngaahi Lao heni Sea, ko e talu eni ia 'anef 'oku te'eki ke 'asi mai. Ka 'oku 'i ai 'ene mahu'inga 'ana ia he 'aho ni. Ko e Lao ko eni fel ve'i pea mo e V ko ia 'o e Kau Ng ue *Employment Relations Bill*. Ko e fo'i Lao ko fel ve'i 'a e tokotaha 'oku 'a'ana 'a e ng ué, pea mo e kau ng ue. 'Oku lahi 'aupito 'emau takai ko eni 'i he 'A'ahi faka-Fale Aleá, pea 'oku toutou 'asi mai ai 'a e fa'a l unga mai 'o peh , ko e ngaahi pisinisi ko 'enau vahe ko ia ki he kau ng ué 'oku 'ikai ke h hoa tatau ia. Pea 'ikai ke ngata ai 'oku ou 'ilo, ko e me'a ko eni ki he kautaha a e kau ng ue fakapule'anga 'a e *PSA*.

Sea K miti Kakato : Tokoni mai Minisit .

'Eiki Minisit Lao : . Na'a mau feinga'i p ke *base* ki he *minimum*. Pea ko e tokoua p ko eni na'a ne talamai, ke ki'i toloi atu p , toloi atu p , he 'oku 'i ai p . Ko hono 'uhingá foki ko e kau ng ue ko *house working eh..*'a eni 'oku ng ue mai ki homau ngaahi 'api Pea ki'i toloi ai, ka ko eni 'oku ki'i. Sai p 'oku tokanga'i atu p Fakafofonga..

Sea K miti Kakato: Me'a Mai Tongatapu 5. Fa'ahinga tokoni

Ke fakakakato 'e Tonga e ngaahi fakalao ki he ngaahi fiema'u fakavaha'apule'anga

Dr. 'Aisake Eke: 'Eiki Sea 'oku ou 'osi 'ilo foki na'e *CEO* 'a e Minisit he Potung ue ko taimi ko na'e kei lele ai 'a e Potung ue, ko u 'ilo he taimi ni to e oma ange. Ka ko e ngaahi me'a eni ia ke fai mo tau 'alu kuo tau fakamo'oni, pea kuo hoko. Hang ko eni, ko e me'a ko eni 'a e Kautaha 'a e Kau Ng ue faka-Pule'anga 'a e *PSA*. Manatu'i 'oku lahi 'aupito 'enau ha'ú, ka 'oku te'eki ke 'i ai ha Lao ia 'i loto, ke ne lava 'o tokanga'i 'a e fel l ve'i 'a e feng ue'aki ko eni. Ko e Lao eni ki ai. Ko u tui 'a ia ko e ngaahi Lao eni 'oku tau 'alu ki ai fiema'u 'a e ngaahi Lao ia ke h mai, he 'oku 'osi laka 'a Tonga ia ki he sitepu ko 'oku i ai 'a e ngaahi me'a ko ení ka 'oku

te'eki ke 'i ai ha me'a. 'A ia 'oku ou lave atu p au ki aí, koe'uhi sai ko e 'Eiki Minisit Lao te ne kau hifo he'ene ngaahi me'a mahu'inga. Koe'uhi ke lava 'o sio ki he ngaahi me'a ko ení Sea.

Ko e me'a ko eni Sea ko e fai 'a e lave ko eni ki he totonu.. *Competent Authority*. 'Sea 'oku ou lave hifo au ki he p lani ng ue ia ko ení, ki he ta'u 17/18 'oku ou sio hifo au 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'alu patonu ki ai. Ka 'oku ou tui ko e me'a eni ia 'e fai 'a e tokanga ki ai. Ko e palopalema hení ko e *enforcement* ko hono fakahoko. 'Oku lahi 'aupito 'eku sio hifo ki ai ko e si'i kau ng ue talamai 'oku tokosi'i. 'Oku ou tui mahalo ko e me'a 'e fai, ko e taimi ko ia 'oku ou lau hifo 'a e tokosi'i, 'oku ou sio hifo ko e fu'u pa'anga 'oku kei toe. P ko e h 'a e me'a 'oku hoko 'i he me'a ko iá Sea.

Ko e faka'osí p Sea 'a e lave ki he me'a ko e faingam lie. Ko u tui ko Tonga ni 'oku lahi 'a e faingam lie *opportunities*. Ko eni 'oku tau lave, pea 'oku mai 'a e kau p langí 'o sio he faingam lie, pea 'oku nau mai nautolu 'o ng ue'aki. Ka 'oku 'ai he'etau feme'a'aki, ko e h 'a e 'uhinga. 'Eiki Sea ko 'etau palopalema he 'aho ní, ko e lahi 'a e ' pa'anga ko eni he ú pangik mo e me'a ka 'oku ikai ha ng ue. Ko e me'a ia 'oku 'alu ai 'a e pa'anga muli ko eni 'o faai atu 'osi atu 'a e m hina 'e 10, 'ikai ha me'a ia 'e fai. Peh mai 'a e ngaahi pangik , 'oku 'ikai ke 'i ai ha ng ue ia ...

<008>

Taimi: 1445-1450

Dr. 'Aisake Eke: 'Oku mau peh 'e lava tupu ke mau 'oatu ha silini, 'a ia 'oku 'i ai 'a e fet kehekehe 'aki, talamai 'oku mau hang p Sea ke fa'a me'a ai ki Ha'apai 'oku fieinua e k inga kae hili ko ia ko e fu'u tangik vai ia 'oku fonu p ia he tafa'aki. Ko e h e me'a 'oku hoko? Pea 'oku ou tui ko e pole eni ia ki he Potung ue ke fai ha sio ang e ngaahi pisinisi... Ko u tui e kau Tonga te nau lava, lahi e pa'anga 'a Tonga ni, lahi e pa'anga. Pea 'oku ou tui ko e me'a ia ko 'e lava 'o fai ha fetokoni'aki mo e kau Tonga 'i he tokoni e Potung ue ko eni ko e pa'anga ia 'oku 'i h , ko e me'a 'oku fiema'u ko e h ha me'a te nau lava ai 'o ng ue'aki 'a e faingam lie ko 'i Tonga ni. Lahi e me'a ia. Lahi e pa'anga ia mo e me'a ke tau fai ka ko e toe eni ...

'Eiki Minisit Lao: Fakatonutonu atu Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu Minisit .

'Eiki Minisit Lao: Ki'i fakatonutonu nounou p . Ko e lahi eni 'a e pa'anga 'oku tau kole ai ki 'Aositel lia ke ne fua 'a e v henga 'a e tamaiki, m l Sea.

Sea K miti Kakato: M l .

Tui lahi pa'anga he ngaahi pangike kae 'ikai faka'aonga'i lelei

Dr. 'Aisake Eke: Sea k taki ki'i hala eni ... Hala p , ko e pa'anga eni ko e pangik ko u tui 'oku kei, ko e pangik ko eni 'a ko eni pa'anga ko eni 'oku 'omai 'e he *Reserve Bank*, 'a ia 'oku 'alu 'o m hina 10 ko e fu'u tekeutua ia e pa'anga. 'A ia ko hono 'uhinga ko 'i Tonga ni ia ko e

m hina p 3 'oku fua 'aki p e 'ikai ke ma'u ha me'a. Pea ko 'ene 'ova ko he taimi ni 'o 10 'a ia 'oku mahino ia 'oku lahi e pa'anga 'oku 'ikai ke ... Ko e faingam lie 'oku 'uhinga ki ai. Tukukehe ange e ngaahi *project* ia 'oku 'ikai ke mea'i he 'oku ou tui 'oku mea'i p 'e he Minisit Lao 'a e ngaahi *project*, ko e me'a ia 'oku hoko foki heni, 'etau feinga'i ko ke fakam lohi'i e ngaahi Potung ue ka nau lava 'o fakahoko e ngaahi ng ue lalahi. Lahi 'aupito mo e ngaahi ng ue 'a e Pule'anga 'oku t mui. Ko e h hono 'uhinga? Ko e me'a ko e kongala lahi ai 'oku to e lahi ai ko e pa'anga mei 'ova hake. Ko e 'esitimeti, kapau te mou me'a hifo ki he Fakamatata Paanga 2015/2016, mei pa'anga 'e 28 miliona ia ko e ngaahi pa'anga ia, ngaahi ng ue, pa'anga mai ki he ngaahi ng ue fakalakalaka 'oku 'ikai ke lava. Ko e lahi taha p ai koe'uh ko hotau mafai fakang ue. 'Ikai ngata p he ngaahi Potung ue ka ko e *private sector*. Ko e faingam lie lahi ko e toe eni ia ke tau ng ue fakataha ke ng ue'aki e ngaahi faingam lie ko ia.

Lord Tu'ivakan : Sea, ko e tokoni p ki he Fakafofonga ...

Sea K miti Kakato: Me'a mai N pele.

Tonu ki he Pule'anga ke ne malava mapule'i lelei tupu ngaahi pangike kae lava tokoni'i e Tonga

Lord Tu'ivakan : 'Oku mo'oni 'aupito 'a e me'a 'a e Fakafofonga Fika 5, 'oku lahi e pa'anga 'i he pangik , ka koe'uh he 'oku fu'u ma'olunga 'a e tupu he 'ikai ke lava 'e he Tonga ia e pisinisi ke ne 'alu 'o n 'i he pangik . 'Oku fiema'u ke to'o mai e silini ko ia ke fai'aki e ng ue. 'Oku tonu ke fai ha ng ue ia 'a e Pule'anga mo e *Reserve Bank* he kuo 'osi 'oange e mafai ki he *Reserve Bank* ke ne hanga 'o *control* 'a e ngaahi pangik . Ka 'oku 'ikai foki, p ko e h 'enau ng ue 'oku fai? He 'ikai ke lava ke tokoni kinautolu ki he Tonga he 'oku fu'u ma'olunga e tupu. Pea 'oku 'ikai ke ngata ai 'oku to e 'i ai mo e ngaahi *hidden cost* ia he 'ikai, 'oku to e t naki atu. 'A ia 'oku to e t naki eni ia ki he p seti 'e 10, paseti 'e 40. Ko e me'a ia he 'oku 'ikai ke lava ai 'e he tau pisinisi, 'e he kakai Tonga ke fai ha, ha, 'o fokotu'u ha, fakatupu ha ng ue mo ha me'a he 'oku fu'u ma'olunga ka 'oku tonu ke feng ue'aki e Pule'anga mo e pangik ke tokoni ko e me'a ia te nau lava 'o tokoni ai. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 'Eiki N pele.

Ma'u 'i Tonga ni e faingam lie kae fengaue'aki mo e Pule'anga ke hiki hake Tonga to e sai ange

Dr. 'Aisake Eke: Fakam 1 'aupito ki he N pele, 'oku mo'oni 'aupito e ngaahi kongala ko ia. Ko e taha ia e lao 'oku 'omai 'e he Pangik Pule 'a e Lao ko eni 'oku 'ave ki he K miti Lao, ke fiema'u ki he ngaahi kautaha ko 'oku nau n mo e me'a ke nau talamai ko e h e kakato 'o 'enau totongi ko 'oku 'omai, 'oku 'osi 'asi p ia he lao he taimi ni kapau te ke 'alu 'o n , fiema'u 'e he pangik ke ne 'oatu ko e h e totongi tupu mo e komisoni. Ko eni 'oku nau fiema'u ke 'ai mo e ngaahi me'a ko ia pea nau talamai he 'oku 'i ai foki mo e feinga, ko 'enau to e feinga mai ki he anga ko e totongi n . Ko e h e totongi n ? Ka ko e fo'i me'a ko 'oku hoko 'i Tonga ni, lahi e faingam lie, ka 'oku mahino kapau ko e faingam lie 'oku mahino 'oku ma'olunga e totongi n , ko e 'uhinga foki ko e totongi n ko e anga ia e fakaho'ata mai 'a e sio 'a e ngaahi pangik ki he

natula ko 'o e, 'a e falala'anga ko 'o e ng ue ko ia. Ka 'oku ou tui ko e 'aho ni ia 'oku mahu'inga ke to e fai ha, fai ha fakataha mo e ngaahi pangik . Ko e faingam lie 'oku 'i h mo 'ene sio mai mo e lahi, tau vakai'i fai ha fakataha 'o sio ko e h e ngaahi me'a ko 'oku tonu ke tau lava 'o solova e ngaahi palopalema ka tau lava 'o ng ue'aki e faingam lie, 'oku ha'u p e kau muli ia 'o ng ue'aki e faingam ie ka 'oku tau ma'u, tau ma'u p 'e tautolu heni. 'A ia ko e me'a lalahi ia he taimi ni ke to e fai ha sio ia ki ai 'i he ngaahi fel l ve'i ko eni koe'uh kae 'oua te tau, pea fai p e ng ue ia ko hai 'ia nautolu e ngaahi pisinisi mei muli fai hono tokangaekina 'oku nau muimui ki he lao. Ka ko e faingam lie ki Tonga ni ko u tui ko e me'a ia 'a e Potung ue ko eni mo e ngaahi Potung ue 'a e Pule'anga mo tau sio k toa ki ai ke ng ue'aki e fu'u faingam lie ko eni koe'uh ke ne lava 'o to e 'ohake 'a Tonga ki ha tu'unga 'oku to e sai ange Sea. Kai kehe Sea ko e anga ia 'a e ngaahi me'a ko ia mo e 'i ai p e tokanga mai he ko u 'ilo na'e tokanga mai 'a Ha'apai ko e hina kasa, nau kole mai ai p ko e hina kasa mahalo 'oku fiha ko \$50 'i Tonga ni 'alu hake 'o valu ... Kai kehe ko e fatongia ia 'a e *Competent Authority* ke nau sio ki ai koe'uh ko e h e me'a kuo hoko, kai kehe Sea ko e fakam l ia mo e me'a 'oku ou tui 'i he kaha'u, ngaahi me'a ko eni 'oku fai ai e feme'a'aki ko u tui 'e lava p 'o mahino ange 'a e ngaahi me'a ko 'oku tau sio, ka ko e me'a ko e faingam lie 'i Tonga ko e lahi atu.

Sea K miti Kakato: M l .

Dr. 'Aisake Eke: M l .

Sea K miti Kakato: Sai Hou'eiki ko e ...

<009>

Taimi: 1450–1455

Sea K miti Kakato: Me'a ko eni 'oku me'a ki ai a Tongatapu 5 ke tau sai p , 'oku fanongo mai e, 'a e ngaahi potung ue ki he ngaahi s vesi ko eni fekau'aki pea mo e 'ikai ke sai e *attitude* e kau ng ue mahalo ko ha me'a fuoloa p . Kae peh ki he ngaahi pa'anga ko eni 'oku kei to'e, vakai'i 'etau *procurement* na 'oku 'uhinga ai e fihia 'etau ngaahi fu'u kilu ko eni. Na'e 'i ai e me'a 'a e K vaná na'a ne peh , kapau te tau lava 'o to'o e fo'i pa'anga ko eni 'e 60 miliona, ko u tui ko e fo'i pa'anga ia 'oku 'ikai ke lava ia 'o ng ue'i 'i he ta'ú, 'e tokoni ia ki he 'etau ng ué. Pea ko u tui ko e ngaahi me'a ia 'oku fiema'u ke tau tokanga ki ai he 'oku l unga mai 'a Ha'apai ia, 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ia ke nau n ai, 'a ia 'oku faka'ilonga 'oku 'ikai ke 'i ai ha s niti ke 'ave ki he n 'a Ha'apai, 'osi p ia 'i Tonga ni. Hou'eiki kuo mahino. Me'a mai Minisit Pa'angá. Me'a mai 'e Fakafofonga 17 'o Niua.

Ke 'oange totonu ki he pisinisi mamata'i tofua'a ki he Tonga p

Fe'ao Vakat : Sea fakam l atu 'i he faingam lie Sea. Tapu atu ki he Feitu'u na Sea. Fakatapu ki he Hou'eiki M mipa e K miti Kakató. Sea ki'i fokoutua p motu'a ni ia ko e pou pou p ki he, tautefito ki he laiseni ko eni tofua'á. 'Uluakí ki he 'Eiki Minisit peh ki he me'a na'e fakahoko 'e he Fakafofonga 'Eiki N pele ko ia pea mei 'Euá kae 'uma' 'a e me'a ko ena na'e fakahoko 'e Vava'u 16 Sea. Ko e pou pou ko eni ki he 'Eiki Minisit Sea 'oku mahino p ki he motu'a ni pea 'oku mea'i p 'e he Feitu'u na pea mo e Hou'eiki. 'Oku 'i ai e ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi

conditions 'i he ngaahi laiseni 'e 'Eiki Sea ko u tui mahalo ko 'oku nau ng ue ki ai. He 'oku 'i ai foki e ngaahi 'aho ko mahalo ko e, na'e 'i ai 'a e, ko u tui ko e *investment* lahi 'oku fiema'u ki h , ki he mamata tofua'á 'e Sea. Pea mahalo 'oku 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni 'oku fiema'u ke fakakakato. Ka ko e anga p 'a e poupou Sea pea mo e faka'amu Sea, he'eku anga ko 'eku vakai holo ki he feme'a'aki, p 'e 'ikai ai ke lava ke toki 'oange p laiseni ia ma'a e Tongá, pisinisi Tonga p ko e tokotaha Tonga. Ko u tui 'oku lava p pea kuo 'osi hoko p ia. P ko 'ene *partner* 'a e Tongá, 'osi mahino p 'a e lao mo e tu'utu'uni ko ki he *partnership* ko 'i he *investment* ko 'i Tonga ní, p seti 'e 51 p seti 'e 49. P laiseni e Tongá pea na feng ue'aki mo e mulí, tokua. 'Uhingá p Sea 'a e 'uluaki p , malu'i'aki p 'etau *resources* 'atautolu 'i Tonga ní. Ko hono uá, ko e me'a ko na'e me'a'aki ko 'e he 'Eiki N pele ko pea mei 'Euá, ke 'ai ha ki'i fo'i hui ke misimisi atu ai e Tongá 'e 'Eiki Sea. Ko u tui 'oku mahu'inga kapau 'e, 'i he tu'u ko eni ke *consider* mo fakakau p pea mo e tafa'aki ko eni ki he tu'utu'uni fakalaiseni 'Eiki Sea. Ko u tui 'e kehekehe p pea mo e ngaahi kau *investors* lalahi 'oku nau fiema'u ke nau mai 'o langa e h tele, langa e uafu mo e ngaahi ' me'a peh 'i Tonga ni mo e ngaahi ng ue'anga. Ka ko u tui Sea ko e ki'i ng ue ko eni 'e fe'unga p ke 'oange p 'a e totonu pea mo e ' me'a ko eni ma'a e Tonga, 'uluaki hang ko e me'a na'u lave ki ai, ke malu'i'aki 'a 'etau *resources* 'a kitautolu, pea ko hono ua ke 'i ai ha ki'i mon 'ia ke 'inasi ai 'a e Tongá.

Ko u lave'i 'a e fakatangi ko na'e me'a'aki ko 'e 16, ngaahi fiema'u ko ke 'omai e laiseni. Ka ko u tui p 'e Minisit 'e lava p fetokoni'aki mo e feng ue'aki. Tau fononga p he halá mo fakatonutonu p he taimi tatau he ko u tui kapau te tau nofo ke fakakakato e ngaahi ' me'a k toa, mei 'osi 'etau teemi ko eni, faifai pea 'ikai ke loko lava ha ng ue ka ko u fakam l atu p au Minisit ko u lave'i p 'e au 'oku lava, lolotonga fakahoko e ng ue ki hono fakalelei e ' tu'utu'uni ki he ng ue.

'Eiki Sea ko e 'uhinga ko 'eku fakahoha'á 'aku Sea, fakalave p ki he Ongó Niuá Sea. 'Oku 'ikai ke fa'a taimi lahi ke u fa'a faka'amu ke u polepole'aki e ngaahi me'a ko 'oku hoko he Ongó Niuá, ka ko e tofua'á 'oku lahi 'aupito ia he Ongó Niuá pea to e lalata ia Sea. 'Eiki Sea na'a mau lele atu he VOEA he taimi 'e taha, 'oku fakahoko mai 'e he Kapiteni 'oku 'i ai e tofua'a 'e 18 'oku lolotonga takatakai holo p , 'i he taimi tatau p . Pea 'oku lahi e taimi ia Sea 'oku te ta'uta'utu p kita he mat tahi 'oku te siosio tofua'a p mei tahi. 'Oku 'i ai e ngaahi ng ue ia 'oku pau ke fakakakato ki he Ongó Niuá he kapau te mau ala ki ai he taimi ní Sea, kapau 'e lava ange kau folau'eva'eva ke sio ...

<001>

Taimi: 1455-1500

Fe'ao Vakati : ... he vaka tahi ki he mamata tofua'a. Te mau mamata tofua'a he 'aho kotoa 'o e m hina 'e ua pea nau toki foki mai. Kapau ko ha vakapuna mahalo ko e 'aho kotoa he uike 'e ua pea nau toki foki mai p uike taha. Ka ko e 'uhinga p Sea ko e anga p 'a e fakakaukau mo e fokotu'u ke 'i ai ha 'aho 'e fakakakato 'a e ngaahi ' me'a 'o mau ai mo e mau mai 'emau ngaahi fokotu'utu'u ko pea mei he ongo Niuá ko u tui Sea 'e te tau mon 'ia kotoa ai mo e, pea mo e fonua kae 'uma' 'a e, 'o a'u atu p ki he ongo motu mama'o ka ko e anga p ki'i fakahoha'a Sea mo e fokotu'u atu. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . Me'a mai 'Eiki Minisit Pa'anga.

'Eiki Minisit Pa'anga: Tapu pea mo e Sea pea ko u kole ke u h fanga atu p Sea ... Sea ko u tu'u p au ko u fiefia Sea he me'a ko eni 'a e Fakafofonga fika nima 'a e Minisit Pa'anga m 1 l 'ene fakahoko mai ke tau 'ilo'i t 'oku lahi e pa'anga 'e Sea ka ko e founnga ko ki ai 'oku 'i ai p ngaahi founnga ke ng ue'aki. Ko e palopalema ia 'Eiki Sea he'eku anga 'eku vakai ko e si'isi'i e kakai ko 'oku fie ng ue. Manatu'i ko e pangik kuo pau ke 'i ai 'a e hisit lia ia e kakai ko 'oku nau n pea 'oku lahi e n ko 'oku kovi 'ikai ke me'a. Ko e *interest* ia 'oku fai e f ng ue'aki ai ko e silini ko eni na'e 'ave ko eni ki he'etau pangik ko 'atautolu Sea na'e fai e hoha'a ai ko ko eni ki'i ta'ofi fakataimi. Kuo lava e ng ue ki ai 'Eiki Sea pea ko u tui ko e 'aho ni p 'oku 'osi fakahoko 'e he pangik 'oku hoko atu 'a e polokalama ko ia ki he n ko eni hang ko eni 'oku p seti ko 'e taha 'o a'u ki he f 'a e n ki he ako ko e ngaahi ng ue finem tu'a, ko e n ki he ng ue, ko e n ki he sekitoa toutai.

Sea K miti Kakato: M 1 .

'Eiki Minisit Pa'anga: 'A ia ke nau fetu'utaki ki he pangik kuo 'osi faka'at atu ia mei Fale Pa'anga ke hoko atu e ng ue ko ia. Pea ko e polokalama ko ia 'Eiki Sea ko e, 'oku tui 'a e Pule'anga ko e polokalama ko ia 'oku, ko e ' l pooti eni 'oku 'omai 'oku m hino 'aupito 'ene ola lelei fakaivia 'a e ngaahi kulupu mo e ngaahi kupu ng ue ke nau to e ng ue m lohi ange 'o ng ue'aki 'a e *fund* ko ia 'Eiki Sea. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea kuo, mo e, ko u fokotu'u atu ai p ke tau p loti ai p 'a e l pooti m 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . Kalake. Minisit ? Tau p loti. Kalake.

Lord Tu'ilakepa: Sea fakamolemole. Ki'i 'eke atu p ki'i me'a si'i p ki he Minisit p 'e tali p he Feitu'u na ke u ki'i, me'a si'isi'i p .

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Fehu'ia e kau m mipa he Poate Takimamata

Lord Tu'ilakepa: Ko e fehu'i atu. H e me'a 'oku hoko ki he'etau takimamata ? Ko e fale ko 'i h 'oku 'i ai e Poate ia. H e me'a 'a e Poate ko eni 'oku fai ? Ko f pa'anga na'e 'omi 'e Nu'usila mo 'Aositel lia ke ng ue'aki 'e he takimamata fakamolemole p 'Eiki Minisit pea 'ave e potung ue ia 'o tuku 'i he feitu'u ko . Ko hai fua e kau Poate ko eni Sea 'oku totonu ke mea'i he Fale ni tautaut fito ki he kau M mipa pea mo e tu'unga 'o e ng ue 'oku nau fai. 'Oku 'ikai foki ke fa'a lelei ke vakai 'a e Hou'eiki 'a e 'omi e takimamata 'o fakah he ki'i fale h vaha'a ko eni 'o e 'ofisi ko eni 'o e Lao pea mo e Fonua ko eni 'oku to e fakahiki kinautolu mahalo ki he *MOI* 'io ki he *MOI* fakamolemole. Ko 'eku fehu'i atu ki he Feitu'u na 'Eiki Minisit h e me'a kuo 'ave peh ai e potung ue ko 'a ia 'oku t peiti'i l l a lahi taha 'i he 'aho ni kae p lia e Poate ko eni 'oku 'ikai ke tau, ke mea'i he 'e Fale ni kae tautaut fito ki he 'Eiki Pal mia. Ko f ni'ih ko eni ? 'Ai mai ange ha'o ki'i me'a ka tau toki p loti'i he ko 'ene 'alu 'a e ki'i l pooti ko eni p ko 'af 'e to e foki mai ai ka ke me'a mai ange.

Sea K miti Kakato: Sai N pele. Me'a mai koe 'Eiki Minisit Ako. Me'a mai 'Eiki Minisit Ako kae, 'e toki lava p 'o tali e fehu'i ia ko ena 'anai 'Eiki Minisit .

'Eiki Minisit Ako: Tapu mo e Sea 'o e K miti Kakato.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko u kole atu mu'a ke tali mai na'e 'osi 'ikai ke to e ...

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisit .

'Eiki Minisit Ako: Tapu mo e 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau N pele tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Sea ko u fokoutua hake ko u fokoutua hake p au ia ke u fakam l ki he 'Eiki Minisit Pa'anga he na'e toki fetu'utaki mai hoku v henga 'o fel ve'i mo e n kau ki he ako pea mo e t hina mo e ' me'a ko ia pea ko eni fakafiefia Tongatapu hiva ko eni kuo 'at ke fai 'etau t hina pea mo 'etau n ki he'etau ako. Fakam l atu 'Eiki Minisit m l Sea.

Sea K miti Kakato: Minisit Takimamata me'a mai.

Tali Pule'anga ki he ng ue Takimamata

'Eiki Minisit Takimamata: M l ko e ki'i tali nounou atu p 'a e fehu'i ko eni mei he Fakafofonga N pele. Ko e ...

<002>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Minisit Takimamata: 'Oku lele lelei pe Takimamatá he taimi ni. Ko e ni'ihí p ko na'a nau 'i mui heni 'i he 'ofisi ko ení na'e fekau p he motu'a ni ke nau ... na'e ai pe mo e ni'ihí na'e 'i F 'onelua. 'A ia ko e ni'ihí ko na'e 'i hení na'e fekau ke nau fetukutuku ange ki he *MOI* ke mau v ofi pe ai, lahi ange e mole e taimí he feleleakí. He na'e ai p *space* fe'unga he *MOI* ke nau 'i ai pea ko e 'uhinga ia na'a nau hiki ange aí. Ko 'emau ... ai pe patiseti he taimi ni ke tokoni ki hono fakalahi e 'ofisi he kapau na'a mau fe'unga te mau hao kotoa h te mau 'osi hiki mai ki ai. Ka 'oku ai e fokotu'utu'u ke fakalahi e 'ofisi ko eni ko 'i F 'oneluá, ko 'ene lava p iá kuo fetukutuku kotoa mai e Potung ue, ka 'oku nau lele kongap . Ko e kongah , 'oku nau 'i he 'ofisi ko pea ko e kongalahi 'oku 'i he *MOI* p 'i he motu'a ni. 'Uhí, ko e te u huufi ko e fale ko ení, 'a ia 'oku fakaangaangá ke hiki mai e *Finance* ki h , pea hiki mai leva e *MIA* ki Tungi *Colonnade*, ka mau lava 'o foki kotoa ki he *National Centre*, 'o nofo ai 'o tatali ki he fakalahi ko , pe ko e f e taimi ko 'e toki lava 'o fakahoko aí. Ka ko e anga ia 'o e fokotu'utu'u he taimi ni ke to e ki'i m 'opo'opo ange 'a e anga 'emau ...

Sea K miti Kakato: M l Minisit .

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, ki'i fakamolemole p ki he Feitu'u na 'Eiki Sea mo e Minisit . M l , mahino ia ko e fokotu'utu'u ia 'a e Feitu'u na pea mo e langa fale ke mou feme'a'aki ...

'oku fie'ilo e Hou'eiki ia ki he Poaté. Ko hai fua e ni'ihī he Poate ko enī Takimamatá? 'Oku ai e fu'u pa'anga lahi Sea 'oku nofo mo e malumalu e ni'ihī ko enī pea 'oku 'i loto ai e me'a ko e filifilim nako, h fanga he fakatapú, ki he ni'ihī e fonuá pea mo e ni'ihī muli 'i he fonua ni. 'Oku fi ma'u ke mea'i he Fale ni 'Eiki Sea he ko e l pooti ko enī, 'oku ki'i fu'u fuoloa mai.

Sea K miti Kakato: M 1 . 'E Hou'eiki 'e lava pe, ko 'apongipongi 'oku fai 'etau tali fehu'i ai. ...(kovi e ongo)...

'Eiki Minisit Takimamata: Ko e *fund* ko e 'a Nu'usila na'e 'osi tu'u fuoloa pe ia. 'A ia ko e *marketing* ia ko enī 'a e Potung ue Takimamatá 'oku 'i he patiseti p ia 'a e Pule'anga lolotongá, ka 'oku 'ikai ke lahi fe'unga ia ke fakahoko 'aki e fatongiá. Ko e pukepuke pe fatongiá he lolotongá mo hotau ki'i iví mo toki fai ai hono *develop* hang ko enī 'oku fai ki he *whale watching*. Ko e tu'unga ko 'oku ai e Poaté na'e ai pe ki'i ng ue 'oku fai ki he Fakamaau'angá ka 'oku kei tatali ki ai kae 'oleva ke mahino mai 'a e tu'utu'uni 'a e Fakamaau'angá, 'ikai ke u tui 'e fakapotopoto ke tau t langa'i heni. Pea 'e toki mahino mai e tu'utu'uni 'a e Fakamaau'angá pea toki mahino leva pe ko e h e hoko atú mo e palani ki he kaha'ú. M 1 .

P loti'i 'o tali L pooti e Potung ue Takimamatá 2015/2016

Sea K miti Kakato: Kalake, tau p loti. Ko ia 'oku loto ke tau tali e L pooti e Potung ue Takimamatá 2015/2016, 5.1 k taki 'o hiki hake homou nima ki 'olunga.

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a 'Aisake Valu Eke, S miu Kuita Vaipulu, 'Akosita Havili Lavulavu, Siosefa Fe'aomoeata Vakata, 'Eiki Minisit Polisi, 'Eiki Minisit Akó, 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana. Sea 'oku loto ki ai e toko 12.

Sea K miti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke laum lie lelei ki he 1.5, fakahoko mai.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki m 1 . Tau ki'i m 1 1 ai tau toki foki mai.

(Na'e m 1 1 heni 'a e Fale)

<003>

Taimi: 1525-1530

S tini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato

(Me'a mai leva 'Eiki Sea K miti Kakato ki hono me'a'anga)

Sea K miti Kakato: Tapu mo e 'Eiki Pal mia, Hou'eiki Minisit 'o e Kapineta, fakatapu atu ki he Hou'eiki N pele 'Ene 'Afio kae 'uma' e fonua, kae peh foki ki he kau Fakafofonga e Kakai.

Hou'eiki m l e kei laum lie lelei ma'u ivi ke fakahoko'aki e fatongia ka mou me'a mai 'i he 5.3 Fakamatala Fakata'u 'a e Komisiona ki he Kau Ng ue Fakapule'anga 2015/2016 tau ki'i toloi atu p 'a e 5.2 'a e Potung ue Toutai ke toki me'a mai e 'Eiki Minisit .

'Eiki Pal mia fakamo'ui mai e ki'i maama

Fakamatala Fakata'u 'a e Komisiona ki he Kau Ng ue Fakapule'anga 2015/2016

'Eiki Pal mia: Ko e potung ue ko eni 'oku 'i he malumalu e motu'a ni, 'Ofisi Pal mia pea kapau te mou me'a hifo p ki he'enau ki he *report* 'oku 'osi kakato p 'i loto 'a e ngaahi me'a ko eni na'e fakahoko 'e he potung ue ko eni, 'o hang p ko ia ko 'ene h heni. Ko ia 'oku ou fokotu'u atu tau tali 'a e l pooti ko eni.

Sea K miti Kakato: Minisit Pa'anga

Fakam l 'ia ng ue Poate Ma'u Mafai ki he V henga he fakakalalakasi v henga kau ng ue fakapule'anga

'Eiki Minisit Pa'anga: M l tapu pea mo e 'Eiki Sea pea tapu ki he 'Eiki Pal mia kae 'uma' 'a e Sea 'a e Fale Alea. Sea ko u tu'u p au Sea ke pou pou atu ki he fokotu'u 'oku fai he Pal mia kimu'a ia Sea 'oku 'i ai p 'a e ngaahi me'a 'oku ou loto ke fakamamafa'i p he l pooti ko eni, ko u fakam l lahi ki he *CEO* pea mo e kau 'ofisa e va'a ko eni 'i he l pooti faka'ofa'ofa kuo nau 'omai Sea, ko e kau eni he l pooti 'oku fakaikiiki 'aupito 'oku 'omai ai 'a e fakaikiiki 'a e kau Sea he Poate ngaahi taimi na'a nau fai fatongia ai tokolahi 'a e kau ng ue fakapule'anga vahevahe kau ng ue fakapule'anga ki he kakai fefine mo e kakai tangata pea mo 'omai ai 'a e ngaahi ng ue lalahi kuo lava 'o fakahoko 'Eiki Sea.

Sea ko e taha e ngaahi fatongia mahu'inga na'e lava 'o fakahoko he potung ue ko eni 'Eiki Sea ko hono lava 'o liliu 'a e founa fokotu'utu'u ko 'o e v henga ko 'oku ng ue'aki 'e he kau ng ue fakapule'anga. 'Eiki Sea ko e founa motu'a na'e fakakalalakasi 'a e ng ue fakapule'anga ko e pule e potung ue na'e *level...*

<007>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Minisit Pa'anga :.. *one* 'o lele ai 'o a'u ki he 17 nai. Ko e ng ue ko ia na'e faí, na'e feinga leva 'o fai 'a e fokotu'utu'u fo'ou 'Eiki Sea, 'o fakakalalakasi 'a e ngaahi kalasi kehekehe kamata mei he *a, b, c* 'o lele ai. Pea fakamahu'inga'i leva mo e h 'a e *job description* 'o e ngaahi lakanga takitaha. Pea makatu'unga 'i he *JD* ko ia, pea toki fakafuofua'i leva ai p 'oku totongi 'a e tokotaha ko ení, p 'oku fe'unga 'a e totongi 'oku 'oange ki ai? P 'oku totonu ke to e lahi ange. Ko e ng ue mahu'inga 'aupito eni 'Eiki Sea, he ko hono 'uluaki toki liliu eni 'a e founa fokotu'utu'u ng ue ko ení, talu 'a e fo'i ta'u 'e 40 kuohili. Pea 'ikai ke ngata ai 'Eiki Sea, 'i he ta'u ng ue ko eni kuo tau toki s tu'a mei aí, 16/17, 'Eiki Sea 'oku lava ai 'o to e fakahoko, mo e founa ke fua'aki ko 'a e fua fatongia ko 'a e kau ng ue. 'I he lea faka-Pilitania ko e *PMS Performance Measurement Assessment*. Ko e ng ue ko ení 'oku fai ia 'o kau p kamata mei he

CEO 'o a'u ki he faka'uli. 'A ia ko e ng ue ko ení 'Eiki Sea 'oku 'amanaki ke 'osi hono fakahoko 'a e ng ue ko ení, 'a e ngaahi *assessment* ko eni. 'E 'osi ia ki he 'aho faka'osi ko ia 'o Sepitema. 'A ia ko 'ene a'u ko ia ki Sepitemá 'Eiki Sea, te nau toki 'omai leva ai 'a e L pooti ki he Kapinetí, ko e fa'ahinga eni 'e fiha p ko e p seti 'e fiha, 'oku totonu ke 'oange 'a e ko na'e angamaheni ki mu'á ko e *increment*. Ko e fa'ahinga eni p ko e peseti 'e fiha 'o e kau ng ué 'i ha Potung ue 'oku totonu ke 'oange 'a e ki'i me'a'ofa fakahounga, ko e 'uhingá ko e t nunga 'enau fai fatongia, 'o fakatatau ki he fatongia ko ia na'e 'oange kiate kinautolu. Na'e lava 'o fakahoko 'a e ng ue ko ení 'Eiki Sea 'i he feng ue'aki v ofi pea mo e RA pea mo e Potung ue 'a e 'Ofisi Pal mia. 'Oku ou tui 'Eiki Sea, ko e kau eni he fokotu'utu'u ma'olunga, 'i he liliu ko 'a e founa ng ue 'oku ng ue'aki 'e he Pule'angá, pea 'oku to e afuhia atu p eni, ke ng ue'aki 'e he ngaahi Poate 'a e Pule'angá pea peh ki he pangik . 'Oku ou tui 'Eiki Sea ko e fakalalakaka mahu'inga eni 'i he fonua ni. Ko hono toe ko 'o e L pootí 'Eiki Sea, ko e fakaikiiki mai p 'a e palani ng ue 'a e Potung ué mo e ngaahi a'usia takitaha, kuo lava ikuna 'i he ta'u ng ue ko eni. Pea 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea, tau tali mu'a 'a e L pooti ko eni. M 1 .

Sea K miti Kakato : Ko e fokotu'ú . Me'a mai Minisit Polisi:

'Eiki Minisit Polisi: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea K miti Kakató, pea peh ki he Hou'eiki 'o e K miti Kakato. Pea 'oku ou kole fakamolemole p ki he Hou'eiki Kapinetí Sea, he ki'i fakamalanga nounou ko eni te u fai atú Sea. Hou'eiki, mou fakamolemole'i p 'a e motu'a ni. Ko e kole eni ia 'oku 'amanaki ke u fai atú, 'o makatu'unga 'i he L pooti ko eni. 'E.. ko e 'uhingá ko e ki'i kole ko eni na'a ku fakahoko 'e au 'i he Kapinetí pea na'e 'ikai ke tali ia. Ka ko e Fale eni 'oku pule, pea mou angalelei mu'a ka to e fai mai ha ki'i kole he ta'ufo'ou, pea mou angalelei Hou'eiki 'o fakakaukaua mu'a 'a e tautapa 'oku ou fai atu. Makatu'unga eni 'i he peesi,.. 'ikai ke 'i ai ha peesi.. peesi 17. *Item 4.2* faka-Tonga. Ngaahi Potung ue 'a e Komisoni. Ko e tokolahi eni 'a e ngaahi Potung ué pea 'oku ou fai eni 'i he loto faka'apa'apa Sea, pea peh ki he Hou'eiki mou angalelei mu'a, ka u 'oatu p he ko e palopalema a e motu'a ni ko ho'o tautolú foki ia palopalema. 'Oku kei hokohoko atu p foki 'a e hoko 'a e Potung ue Akó ko e Potung ue tokolahi taha ia 'i he sekitoa ng ue faka-Pule'anga. 'A ia 'oku ne ma'u 'e ia 'a e p seti 'e 33 'o e fakak toa 'o e kau ng ue faka-Pule'anga. 'Oku muimui atu ki ai 'a e Potung ue Mo'uí ko e p seti ai 'e 28, ka 'I he taimi tatau 'oku ne to e hoko p 'a e Potung ue Mo'uí, ko e Potung ue tupu vave taha honau tokolahí, 'a ia 'oku fakafuofua ke to e tokolahi ange 'aki 'a e p seti 'e 32 mei he vaha'a ta'u 'o e 2014 ki he 2016. Hoko atu p ki ai 'a e Potung ue Akó 'aki 'a e p seti 'e 21hang ko 'ene h 'i he kalafi. Ko e ngaahi Potung ue kehe 'e 2 'oku muimui atu ai ko e Potung ue ki he T naki Pa'anga H Maí mo e Tuté p seti 'e 13, Potung ue ki he Fakamatala 'Ea, ' takai, mo e Fakamatala tokanga'i 'o e Fakatamaki, Ma'u'anga Ivi, Feliliuaki 'o e Eá p 'oku ui ko e MEIDECC...

<008>

Taimi: 1535-1540

Kole ke fakatokolahi tokolahi Potung ue Polisi

'Eiki Minisit Polisi: Ko e ki'i fakatangi atu 'e Hou'eiki, na'a ku kole au ke hiki e tokolahi ho'omou Potung ue Polisi 'o makatu'unga p eni 'i he hake 'uta mai 'a e ngaahi hia fo'ou he fonua

ni, kau ai hono fakafoki mai hotau ni'ihi 'oku ui ko e foki ki 'api p ko e kau *deportees*, kau ai 'etau *connectivity* ki muli 'o hang ko ia ko e ngaahi 'iote mo e ngaahi folau vakapuna, folau hangatonu ki Vava'u 'o hake mai ai 'a e faito'o konatapu ki hotau fonua ni. Kau ai 'a e hiki 'a e ngaahi hia kehekehe p 'o fakatauhoa ko ki he tokolahi ho'omou Potung ue Polisi 'oku toko si'i. Na'a ku kole ke angalelei mu'a e Pule'anga 'o hiki 'aki ha toko 60 fo'ou. 'Oku ou ki'i kole atu p 'a'aku Hou'eiki ke mou angalelei kae 'omi mu'a he ta'u fo'ou ha ki'i kole peh pea mou angalelei mu'a manatua ko ena 'oku 'ikai ke si'i 'asi e Potung ue ia he tokolahi. Ko hono tukuaki'i tokolahi e Potung ue e motu'a ni ko e kole mai e l unga ko e taimi 'e ni'ihi 'oku tokosi'i. Tokosi'i e kau ng ue ke nau lava 'o feau, 'e, na'a ku fakataha pea mo e Pule ko eni ko 'Apitanga 'i Nuku'alofa Sea, p 'e taha he Falaite mo e Tokonaki fo'i l unga 'e 120. 'Ikai ke nau lava ia 'e nautolu 'o feau e me'a ko ia. Pea ko hono tukuaki'i 'o'ona 'o e Potung ue, ko hono mo'oni 'oku 'ikai ke 'ilo'i e *reality* ko 'oku 'i ai. Pea ko e ki'i tautapa atu p ia ke mou angalelei he ki'i fokotu'utu'u ko ena 'oku 'asi hake ko 'a e ngaahi hikihiki ko e ngaahi Potung ue 'oku 'ikai ke u hanga au ia 'o *deny* e m tu'aki mahu'inga 'etau Potung ue Ako mo e Mo'ui he 'oku t ai e fakamamafa e folofola 'a 'Ene 'Afio. Ako mo e Mo'ui. Pea 'oku ou tui p au 'oku fakapotopoto p 'ene, ka mou ki'i manatua ange mu'a e ki'i tautapa ko eni ko e ki'i kole p ia 'e Sea. M l 'aupito e ma'u faingam lie Sea.

Sea K miti Kakato: M l 'Eiki Minisit , me'a mai e N pele Fika l 'o Tongatapu.

Kole ke 'omai tu'unga fakapa'anga ki hano fakatokolahi kau polisi

Lord Vaea: M l . Sea, ko u faingata'a'ia he kole mai 'a e 'Eiki Minisit . Sea, ko u faingata'a'ia he kole mai 'a e 'Eiki Minisit ke u fakamafai ange 'a e tokolahi. Pea 'oku ou faingata'a'ia au he ko e 'uhinga he 'oku ma kauhala kehekehe. Ma'olunga ia, ma'ulalo au. Pea 'oku kole 'e he ma'olunga ki he ma'ulalo. Kau t ki he faingata'a pea ke tokoni'i mu'a au. 'Eiki Minisit , kapau te ke 'omai kiate au, te u 'oatu 'e au e me'a ko ko 'oku ke tokanga ki ai. Ko u fakam l atu ki he tangi 'oku ke fai mai, ko hono 'uhinga 'oku ke kole mai ke mau fakalahi atu kae 'ikai ke ke 'omai h e tu'unga fakapa'anga te ke 'omai 'aki 'a e fo'i toko 60. Ko e me'a ia ke ke fakalahi mai 'aki 'a mui, 'oku fiha e toko 60? P 'oku fiha e toko fiha, fiha e toko fiha? Fiha e toko fiha? Ko e me'a ia p 'oku ou kole atu ke fakalahi mai 'aki. Pea 'oku ou tali 'e au ho'o kole mo e 'uhinga lelei 'oku ke 'omai.

Tokanga ki he ola e faifatongia 'oku ne uesia e 'ulungaanga faka-Tonga

Ko e, ko e me'a ko u tokanga au ki ai 'e Sea ko e l pooti ko eni ko e l pooti 'a e 'Ofisi e Komisoni ki he kau ng ue faka-Pule'anga Tonga. Pea 'oku vahe ua leva ai 'a e l pooti 'o fakapap langi mo faka-Tonga. Pea ko 'eku tokanga lahi ki ai 'e Sea ko e taumu'a ko eni ko ko 'o e l pooti 'oku makatu'unga he ola 'oku h p he peesi ko ia, taumu'a ko ia pea mo e 'asinga foki kuo mataiiki e faka-Tonga he'ene hohoko, kae matalalahi e pap langi ko ena ia 'oku faingofua. Ka 'oku 'asi p ia 'i he tokanga ko eni ko e fakafehoanaki 'o e ola 'o e ng ue tu'unga 'i he fiema'u 'a e Komisoni ko ia 'a e Ngaahi Ng ue faka-Pule'anga. Ko e h e ngaahi fiema'u ko ia 'oku makatu'unga ai 'a e fai e fatongia kae tautautefito ki he tu'unga lakanga ko eni ko e *CEO* pea mo e fakahoko fatongia ki he kau ng ue faka-Pule'anga, 'oku 'i ai e tu'unga ki ai pea mo e manavasi'i ko hono 'uhinga kamata ke 'auhia 'a 'etau tu'unga faka-Tonga mo 'etau mo'ui faka-Tonga 'i he ola ko eni 'oku 'omai 'e he Komisoni 'o e Ngaahi Ng ue faka-Pule'anga faka-Tonga. Pea 'oku 'i ai e hoha'a ki ai

ko hono 'uhinga 'oku kamata ke li'eli'aki 'a e ngaahi fatongia kehe 'o e tangata ng ue faka-Pule'anga ...

<009>

Taimi: 1540–1545

Lord Vaea: .. Pule'angá tukukehe 'ene ng ue ko mei he 8 ki he 5. Pea 'oku makatu'unga ai 'a e fakahoha'a ko ení ko hono 'uhingá, ko e fatongia ia 'o e tangata ng ue fakapule'anga 'oku 'ikai ngata ia, 'oku 'ikai ke ngata p ia 'i he 8 ki he 5. 'Oku 'i ai e fatongia ia 'o e tangata ng ue fakapule'anga 'i he fonua pea mo e siasi mo e f mili kae 'uma' foki 'a e nofo ko ia 'a e k inga. Pea ko e me'a ko iá 'oku 'ikai lave ki ai 'a e komisoni ko ení 'i he ng ue fakapule'anga. Sea 'oku 'i ai leva ai e mat vaivai 'i he tu'unga ko ení. He ko e olá ia 'oku fakafo'ituitui p ia. Ka ko 'etau nofo faka-Tongá pea mo 'etau tauhi vaha'á 'oku tu'unga ia 'i he ng ue faka-Pule'angá ma'a e k inga mo e kakai 'o Tongá fakalukufua, 'oku 'ikai fai ia ki ho'o aleapaú. Pea 'oku peh 'a e me'a ko eni 'oku 'omai 'e he Komisoni Ng ue Fakapule'anga ki ha taha mahu'inga kae tautautefito he taimi ni ki he CEO kae peh ki he ngaahi poate. Mou fakatokanga'i ange Hou'eiki Minisit , kamata ke 'auhia ho'omou mafaí, tuku ia ki he poaté kae 'uma' 'a e CEO. Pea 'i he taimi lahi 'ene 'auhia peh aí, kamata leva ai ke fai e tokangá p 'oku kei 'aonga ko 'a e mafai 'o e Minisit pea tautautefito ki he Fale Alea 'o Tongá 'i he fakahoko ng ue 'oku fai ki he ng ue fakapule'anga 'a Tonga mo e kakai Tonga. Pea 'oku 'i ai leva ai 'a e hoha'a lahi ko hono 'uhingá he 'oku kamata ke 'auhia atu 'a e fatongia ko ia 'o e tangata ng ue fakapule'anga, 'oku kau ki ai e siasi pea mo e fonuá. 'Oku 'ikai ke nofo 'ata'at p ia 'i he'ene lelei ko e tangata ako ia. Pea 'oku 'ikai nofo 'ata'at p ia 'i he'ene lelei 'oku lava tohi faka-Pilit nia. Pea mo e faka'ilonga 'oku h mai ko e tangata ia 'oku tali 'e he 'univ sití 'i tu'apule'anga. Ko e me'a foki ia 'oku fai ki ai e taki ko eni ko 'o e Komisoni 'a e Kau Ng ue Fakapule'angá. Sea, 'oku fai e hoha'a lahi ki ai ko hono 'uhingá 'oku kei makatu'unga 'a e tangata ng ue fakapule'anga ia 'i he siasí pea mo e fonuá mo e f milí mo e k ingá.

'Oku 'ikai makatu'unga ia 'i hono v henga ko e tokotaha ia 'o e Pule'angá 'ata'at . Pea ko u faka'amu 'i he'eku lau e l pooti ko ení pea u fiefia he'eku vakai hifo ki aí, ka 'oku hang 'oku fatu eni 'i he fakakaukau, 'e ola lelei 'a e Pule'angá kapau te tau fakapap langi. 'E ola lelei e Pule'angá kapau te tau foki ki he me'a ko eni, ko 'etau ng ue p ma'a ki tautolu kae tuku e tefito'i fatongia ko ia 'oku tau fel ve'i pea mo e siasí, kae 'uma' foki 'a e fonuá mo e k inga. Pea ko e taha ia 'o e vaivai'anga 'o e ngaahi l pooti ko ení he ko u vakai fakalukufua ki aí 'oku 'ikai to e hoha'a 'a e komisoní ia ki he kau ng ue fakapule'anga pea mo e tefito'i fatongia na'a ne foaki ko e 'ulu ia 'o e fonuá pea mo e f milí, kae 'uma' foki 'a e taimi 'oku ne lava 'o foaki ai 'ene 'ofá ki he kakai Tongá.

Fakafoki mai e lotu & tukufakaholo & lea faka-Tonga ke kau he ola e l pooti

Ko e kehekehe ia 'eku vakai hifo ki he l pooti ko eni 'a e Komisoni faka-Ng ue Fakapule'angá. 'Oku 'i ai hono vaivai'anga. Ko e 'uluakí kuo pau ke fai 'a e tautapa ia kitu'a ki ha ngaahi feitu'u kehekehe hang ko e *ombudsman*. Fai ha tautapa kitu'a pea 'oku h mai he ngaahi 'aho ni 'a e PSA, m lohi 'aupito ai. Pea peh ki he ngaahi kupu fekau'aki 'oku vaivai ai e Pule'angá hono puke lelei 'a e tangata'i Tongá. Pea 'oku 'i ai e faka'amu Sea ki he kaha'ú 'a e potung ue ko ení.

Fakafoki mai 'a e lotú ke kau ai. Fakafoki mai 'a e tala tukufakaholó ke kau ai. Fakafoki mai 'etau lea faka-Tongá ke kau ai, ke 'oua na'a faifaiange pea 'auhia. He ko e kamata eni ia ke tau, kamata atu tautolu ki he tafa'aki, ko e ng ue fakapule'angá 'oku ngata p ia 'ia au, ko au p ia 'oku totongi tukuháú, ma'aku p , me'a kotoa p , me'a p ia 'a'aku, ko e me'a he koau 'oku ou totongi tukuhau, ko e poto p 'o'oku, 'ikai. 'Oku mole ke mama'o. Ko e tefito'i fatongia ia 'o e ng ue fakapule'angá, 'oku ke to e lave atu koe ki he ngaahi kupu kehekehe. Pea ko u faka'amu ke 'ohake ia ke kau pea mo ia 'i hono teuteu'i e tangata 'oku ne tataki e fonua ni, ke 'oua na'a ngata p ia 'i he'ene poto faka'atamaí, kae kau ki ai 'a e poto faka-'Otuá kae 'uma' foki 'a e laum lie 'o e 'ofá 'oku ne nofo mo ia. Fepaki ia mo e tefito'i fatongia ko eni 'oku pule 'a e laó 'i he me'a kotoa p 'oku faí. 'Oku pule 'a ho'o *performance* pea ko e ola ho'o ng ue 'i he tu'unga ko eni, 'oku 'ohake ai 'a e ngaahi tu'unga ko ení Sea ...

<001>

Taimi: 1545-1550

Lord Vaea: Ko e 'uhinga ko e kongá lahi 'o e f nau ako lelei na'e 'ikai tupu hake ia 'i hono 'api 'ata'at p . Na'e lave mai ki he siasi lave mai e kaung 'api na'e lave mai ki ai mo e kolo mo e fonua kae 'uma' 'a e *scholarship* 'i hono teu'i e tokotaha ko eni ke hoko ko ha tokotaha taki lelei 'i he fonua ni. Ko ia 'oku fai 'a e fakahoha'a pea ko u tui p he 'ikai ke u fuoloa au heni ka ko u 'oatu p he ko u manavasi'i 'i he tu'unga ko eni 'o e ngaahi faka'amu ko eni 'o hang ko e tangi 'oku fai mai he 'e 'Eiki Minisit . Ko 'eku toki fanongo eni ha 'Eiki Minisit kuo tangi he Fale ni. Kuo tangi me'a p heni 'a e Pal mia ko 'eku tangi atu Hou'eiki 'o e Fale ke fakalahi 'eku m siva pea 'oku tali ia he Fale ni. Tali ia he Fale ni ka to e tangi mai he uike he ta'u fo'ou pea 'omai 'a e tu'unga fakapa'anga. Ka ko e 'uhinga ia 'oku fai 'a e lavelave atu ki ai 'i he 'aho ni ke 'oua mu'a na'a li'aki 'a e taumu'a ko ia na'a tau tupu 'aki 'a e fonua kae 'uma' 'a e lotu ke pukepuke ma'u ia 'i heni.

Sea 'oku fa'a fononga atu au 'o fa'a talanoa pea mo e kau ng ue ma'olunga 'aupito he fonua ni pea ko 'eku h atu p he 'ofisi 'o tangutu pea u f tapa atu ki ai. Ko 'ene foki mai *good morning ! Were you out last night ?* Na'a ke 'alu 'o 'eva 'anep ? Ko e, 'oku 'ikai ko e f tapa ia 'oku ou anga ki ai. Na'a ke ma'u lotu he S pate ko hai na'e malanga ? Ko e ngaahi tefito'i fatongia eni ia Sea 'oku kongá ia 'etau mo'ui. 'Oku 'ikai ke to e ako'i ia heni. Pea 'oku 'uhinga peh 'eku lavelave atu ko ki ai ke fakakau mai 'a e me'a ko ia ai. Ko hono 'uhinga 'oku makatu'unga 'a e Pule'anga ia 'oku 'ikai ko 'ene fo'i ng ue 'ata'at p makatu'unga hono 'ulungaanga, ko 'ene lea pea peh foki ki he'ene tauhi 'a e kakai pea mo hono f mili kae 'uma' 'a e k inga. Ko ia ko e tangata'i Tonga 'oku peh .

Ko e fa'a lave foki 'a e tokolahi 'o peh ko e tu'unga ma'olunga he 'oku mou mea'i p Sea 'oku hanu lahi 'a e tokolahi. Ko e *CEO* 'o e Potung ue Mo'ui fakap hono lakanga pea mo hono pa'anga 'oku 'i ai. T t tokotaha p ia. Ko ia p mo e 'ikale. *CEO* ko eni e Potung ue Mo'ui. Me'a ange koe ki ai. 'Oku laka ia 'i he *CEO* ko eni ko 'o e Komisoni. Ka ko u lave atu ko ki ai ko hono 'uhinga ko e taimi 'oku pehe'i ai ko 'etau tu'unga fakapa'anga fakaf hoanaki ki he ola ko e ng ue tapu ange mo e 'Eiki Minisit Mo'ui ko e kongá faka'osi ko faito'o ia *only God knows* ko e 'Otua p 'e taha 'oku ne 'afio'i 'a e tu'unga ko ia 'o e pekia. Pea 'oku mo'oni 'a e lau ia 'o peh ko e tangata poto mo e faito'o faka'ofa'ofa. Mo'oni ia ka ko e 'Otua p 'e taha 'oku ne

‘fio’i ‘a e taimi ‘e ‘ave ai ‘a e tokotaha ko ia. Pea ‘oku peh ‘eku lave atu ko ki he ngaahi tu’unga fakapa’anga ‘o e Komisoni pea mo e tefito’i fatongia ko ia ‘o e kau ng ue fakapule’anga ke ‘oua na’a li’aki ‘a e lotu kae ‘uma’ e tala tukufakaholo ‘a e fonua mo ‘etau lea. Fakakau atu ki ai he ko e ola ia ko e me’a kehe ia he te tau kei Tonga p ka ko e ngaahi tefito’i ‘elem niti ia ‘o ‘etau Tonga ‘e kei tauhi p pea fakakau atu ki ai he ‘oku vaivai ia ‘i he tohi fakamatala ko eni ko ‘a e ‘ofisi ‘o e Komisoni ma’a e kau Ng ue Fakapule’anga. M l Sea.

Sea K miti Kakato:

M l . Me’a mai ‘Eiki Pal mia.

‘Eiki Pal mia: Ka u ki’i tokoni atu. Ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku ‘ohake ‘e he Minisit ko eni ke t naki mai ki he fatongia ko eni ‘o e Komisoni. Ko u fie fakamanatu p kiate kimoutolu Hou’eiki kae tautaut fito ki he Minisit ko eni ko e Potung ue *MIA* ko e *Ministry of Foreign Affairs* kuo ‘osi ‘i ai hono vahevahe ‘a’ana ia va’a ‘e valu. Pea ko e k toa e ngaahi fiema’u ko eni kau ai e fiema’u ko eni ‘oku fokotu’u mai he ‘e ‘Eiki Minisit ko eni ko e fatongia ‘o e potung ue ko ia. Pea kuo ‘osi ‘i ai p ia ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ‘a e potung ue ‘oku nau tokanga’i e kau vaivai mo e kau li’ekina, potung ue ki he totonu ‘a e kakai fefine, potung ue ki he s poti ngaahi potung ue kehekehe ‘oku fekau’aki ‘o kau ai ‘ulungaanga fakafonua pea kau ai mo e ngaahi palopalema ‘oku hoko fakalotofonua ‘oku ‘ikai ke fatongia ‘aki he ‘e he ngaahi potung ue kehekehe k ‘oku ‘i he *MIA*. Ko ia ko e fokotu’u atu ‘a e motu’a ni ki he ‘Eiki Minisit ko eni ko ia ko e ‘ fuofua Minisit ia na’e ‘i he potung ue ko ia pea ko u tui ko ‘ene ‘ fakakaukau k toa na’e ‘ave ‘o fa’o ‘o fokotu’utu’u ‘aki ‘a e *structure* ko ...

<002>

Taimi: 1550-1555

‘Eiki Pal mia: fokotu’utu’u ‘a e Potung ue. ‘Oku a’u eni mo hono to’o mai mo e tokotaha he siasí ke ha’u ‘o vahe he Pule’angá, ke ha’u ia ‘o to e tokanga’i e fo’i Potung ue ia ‘e taha. ‘A ia ko ‘eku tokoni atú, ko e me’a ko eni ‘oku tokanga ki ai ‘a e tokotaha ko ení, ‘oku ‘osi kakato ‘i he Potung ue ko . Nau lava pe ‘e nautolu ‘o fai e ng ue ko iá. ‘Oku ai p ki’i me’a ‘e taha ‘oku ou tokanga atu ki he ... he ‘oku ai ‘a e palopalema ‘a e Potung ue ko ení pea ko e palopalema lahi ia ‘oku fekau’aki eni pea mo e l unga pea mo e ta’efiem lie ‘a e kau ng ue fakapule’anga ‘e ni’ihi ‘o a’u ki he tu’unga ‘oku nau ‘o fakafoki e l ungá ki he *PSC*.

L unga ko e lahi atu hono fakahoko ki he *PSC*

Ko e *PSC* hang ko ia ‘oku mou mea’í k toa ko e Potung ue eni ‘oku ne hanga ‘o tokanga’i ‘etau kau ng ue fakapule’anga fakalukufua ‘a Tongá ni. Ko kinautolu ‘oku nau fai ‘a e tu’uaki ‘a e lakanga mo e ngaahi me’a kehe. Nau to e fai mo hono ‘initaviu, fai mo e fili ‘a e fa’ahinga ke nau ng ue. Pea lolotonga ko ‘enau fakahoko ng ue ‘oku to e ai p mo e tu’utu’uni ‘a e Potung ue ko ení ‘o fekau’aki pea mo e founa ki he ‘enau fakahoko ‘aki ‘enau Potung ue. ‘O a’u ki he tu’unga, kapau ko ha taha ‘oku ta’efakafiem lie, ‘oku ‘at ke l unga ki he *PSC*. Hou’eiki ko e taha e palopalema lahi ‘oku fehangahangai mo e Potung ue ko ení, ko e me’a ko e l unga. Ko e l unga ko ‘a e ngaahi ... ‘a e kau ng ue fakapule’angá ‘oku t atu.

Ka ko e me'a 'oku mahu'inga heni, he 'oku 'i ai 'a e 'u sino kehe 'o e Pule'anga 'oku fokotu'u pe he Pule'anga 'o tuku pe he tafa'aki ke nau tokoni mai. Hang ko eni, ko e *Tribunal*, 'oku ai e va'a ia ko e fo'i sino ko ia 'oku 'oange e mafai ke nau hanga 'enautolu, ka 'omai ha l unga ki he Potung ue ko eni *PSC* 'oku 'ikai ke nau lava 'o solova, teke'i ia ki h ke nau hanga 'enautolu 'o ... pea 'oku 'i ai mo e Potung ue 'e taha ko e *Ombudsman*, kapau 'oku 'ikai ke nau lava 'o solova e palopalema ko ia, 'ave ki h pe ko e 'ave ki h . Pe ko e 'ave ki he Fakamaau'anga. 'A ia ko e palopalema ko 'oku fehangahangai mo e Potung ue ko ia ko e me'a ko e l unga. Pea ko e fu'u laini ko ia, fu'u kiu ko ia e l ungá ki he Potung ue ko ia 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pe 'e lava fakak 'o lava 'o vete 'a e 'u palopalema ko eni. Ka ko e palopalema lahi 'a e Potung ue ko eni hang ko 'eku lau 'anenaí, 'o a'u ki he tu'unga 'enau to e sivi'i pe mo e *performance* ko 'a e kau ng ue. *PMS*. 'A ia ko e to e fu'u ng ue lahi ia 'e taha. Kai kehe ko 'eku ... 'alu pe ki ai 'eku ki'i fakamatalá ka 'oku nofo taha 'eku fakamatalá ki he fokotu'u ko na'e fai mai 'e he tokotaha ko eni. K toa e 'u me'a 'oku tokanga ki ai, 'osi fa'o pe ia he *Ministry* ko ia. Nautolu ia 'oku 'anautolu e fatongia ko ia. Pea kapau 'oku ne peh ke to e t naki mai ha fatongia fo'ou ki ai 'e lava pe ke fai hano fakakaukau'i, ka ko e anga ia e tu'u ko 'a e Potung ue ko eni pea hang ko e me'a na'a ku lave ki ai 'anenaí, kuo u tui kuo 'osi mahino pe l pooti pea 'oku ou fokotu'u atu ke tau tali.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'e Minisit Pa'anga.

Pa'anga 'oku tuku talifaki 'i Fale Pa'anga ki he ngaahi fiema'u vivili ngaahi potung ue

'Eiki Minisit Pa'anga: M 1 . Tapu pea mo e Sea, pea tapu mo e ha'ofanga 'Eiki ni. 'Eiki Sea ki'i me'a si'isi'i p 'e 2 'oku ou fietokanga ki ai. 'Uluaki ko e me'a ko eni na'e hoha'a ki ai e 'Eiki Minisit Polisi, pea 'oku mo'oni 'a e tali e t ko ia mei he t pile 'a e Hou'eiki. Sea ko e ngaahi Potung ue ko eni 'oku 'asi e lahi ko eni e tupu ko eni fakatokolahi, 'oku teke ia 'e he fiema'u 'a e Potung ue ko ia ke hiki hake e tu'unga fatongia 'o fakakakato e ngaahi fatongia kehekehe. Ko e hoha'a ko eni 'a e 'Eiki Minisit Polisi mo e ngaahi 'elia ko eni 'oku fiema'u 'Eiki Sea 'oku ai 'a e tokanga lahi ki ai 'a e Pule'anga. Pea 'oku 'osi vahe'i pe pa'anga mavahe ki heni 'Eiki Sea, ko e 'uhinga kapau 'oku mahu'inga pe ke mea'i pe 'e he Fale ni, na'e 'osi vahe'i 'a e pa'anga ki heni 'o tuku ia 'i he Fale Pa'anga, pea ko e pa'anga ko eni 'oku 'at ia ki he ngaahi Potung ue ko eni 'a e Pule'anga ke nau tohi mai ki ai pea ng ue leva 'a e Potung ue ko ia mo e *PSC* mo Fale Pa'anga, ke fakapapau'i 'a e ngaahi fiema'u ko eni 'oku vivili, pea lava p ia 'o fakapa'anga pe 'i he lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga ko eni. 'a ia ko e me'a ng ue ia ki ai pea 'oku ou tui 'oku ... Minisit Polisi ko e faingam lie pe ho'o ngaahi fiema'u, pea tukumai ke fai leva ha ng ue ki ai ke lava 'o fakakakato e ngaahi hoha'a ko eni 'oku fai ki ai.

Ko e konga hono ua pe mo e faka'osi 'Eiki Sea 'oku ou fakam l ki he 'Eiki N pele he hoha'a ko eni ki he tu'unga e l pooti ko eni, pea ko e mo'oni e mo'oni 'Eiki Sea, ka 'oku ou fiefakamahino'i pe heni ke mea'i pe he Falé, 'oku 'i ai e *code of ethics*, 'a e kau ng ue fakapule'anga. 'A ia ko e taula ko 'o e *code* ko eni 'oku taula ia he 'ulungaanga fakafonuá pea mo e mo'ui fakalotu 'a e ngaahi me'a ko eni. 'A ia ...

Taimi: 1555-1600

Eiki Minisit Pa'anga: 'Oku ou fiema'u leva ia pea toki t naki leva ki ai 'a e ngafa fatongia angamaheni p ia 'oku 'i ai 'a e tokotaha siviliane. Pea 'oku ou fiefia foki hono ui ko 'e he kau matu'a siviliane ko e kau sev niti. 'Oku 'uhinga 'a e sev niti hang p 'oku mou mea'i ko e seva niti ko e fakahoko 'o e fatongia ko e sev niti ki he kakai 'o e fonua.'o tatau ai p , p ko hai 'a e tu'unga 'o e tokotaha ko ia 'i he fonua, ki he anga 'o e nofó. Ka ko 'ete hoko ko ko e ng ue fakapule'anga, pea 'oku ou tui Sea, ko e kongia ko eni 'oku fakalukufua 'oku fakafiem lie pea 'oku laka ki mu'a. Neongo p 'oku 'i ai ha ngaahi 'ulung anga 'e ni'ihi 'oku matavaivai pea kuo pau p ke peh he ko e kei tangata kotoa p tautolu 'Eiki Sea, kau ai mo e kau ng ue fakapule'anga ko eni.

Ko e kongia ko eni ki he faka'osi p Sea, ko e hoha'a ko eni ki he ..'Oku fetu'utaki mai 'a e CEO 'a e Potung ue ko eni. Ko e ta'u kaha'u te nau feinga leva ke nau l pooti mai ko e h 'a e ola ko ia 'a e fua fatongia 'a e Potung ue ko eni 'o fakatatau ki he *perception* ko 'a e kakai mo e 'amanaki 'a e Pule'anga. 'A ia 'e kau p mo ia 'i hono to e feinga ke fakamamafa'i he ko e fatongia p ia 'o e ngaahi Potung ue taautaha pea mo e Hou'eiki Minisit . Ko e taimi ko 'oku 'omai ai 'enau L pooti Fakata'u, tonu ke nau fakahoko mai ai pea 'oku kau mai ai. Ko e ha 'a e ola ko 'o e fuafatongia 'o e Potung ue ko ia, ko hono fakahoko 'o e ngaahi fatongia kuo tukuange 'e he Lao ke nau fai ki he kakai 'o e fonua. Ka ko hono fakak toa 'Eiki Sea, ko u pou pou atu p ki he Fokotu'u 'a e 'Eiki Pal mia, ke tau tali 'a e Fakamatala Fakata'u ko eni, ka tau hoko atu ki he Fakamatala Fakata'u 'a e Pule'anga ki he Pa'anga. M l Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai N pele Fika 3 Tongatapu.

Tokanga pe 'oku kei lele 'a e *Tribunal* e *PSC*

Lord Tu'ivakan : Ki'i vave p fokotu'u 'a e Minisit Pa'anga, ka 'oku hili ange 'oku 'ikai ko ha'ane l pooti. Tapu p mo e Feitu'u na Sea. Ko e me'a p na'e 'ohake 'e he 'Eiki Pal mia, 'oku 'i ai 'a e ki'i tokanga ki ai, koe'uhí 'a e tafa'aki ko eni 'a e Potung ue ko eni, fekau'aki p mo e *Tribunal* ka 'oku 'ikai ke u 'ilo'i p 'oku kei lele 'a e tafa'aki ko eni, koe'uhi ko e taha eni 'a e ngaahi *Tribunal* ko ha me'a 'oku unga ki ai 'a e kau ng ue fakapule'anga, koe'uhi 'oku fa'a lahi hono tuku kinautolu kitu'a 'i he ngaahi 'uhinga kehekehe.

Ka 'i he taimi tatau ko e pa'anga ko 'oku fa'a tuku ki he fai'aki 'a e ng ue ko eni, na'e ki'i pa'anga si'isi'i. Ka na'e a'u ki he 14 na'e a'u 'o 9 mano mei he 5000 'o 9 mano pa'anga kuo fakamole ki he ng ue ko eni 'oku makatu'unga ia 'i he tu'utu'uni hala 'a e *PSC* 'oku fai. 'A ia ko 'ene lahi peh 'oku mahino mai na'e tonu ke to e vakavakai'i 'a kinautolu ko eni 'oku ng ue 'i he Potung ue ko eni p na'e fai fakalelei honau fatongia p ko e fai 'a e tu'utu'uni 'i he loto 'oku 'ikai ke taau mo e tokotaha ng ue fakapule'anga.

Kaekehe 'oku 'i ai 'a e fiefia koe'uhí ko e liliu na'e fai ko e tokotaha mahalo ko e Toket mo'oni eni 'oku toki ha'u ki he Potung ue ko eni. Ka koe'uhí ko e tokotaha ko eni 'oku to e hiki ki he Potung ue ko eni 'a e 'Eiki Pal mia. Ka 'oku 'ai p ke 'eke atu 'Eiki Pal mia, 'oku kei *honeymoon*

ko ho'o *CEO*? P 'oku kei...p kuo foki mai 'o fai e ng ue, he 'oku ki'i lahilahi 'a e 'u fetu'utaki 'omai ki he 'Ofisi 'oku 'ikai ke fakamo'oni mai ho'o *CEO*, ka koe'uhi 'oku ki'i lahilahi 'a e ngaahi me'a peh , na'a 'oku tonu ke 'ave ki he *Tribunal* ke vakai'i. Ka 'i he taimi tatau p ko u tui p 'oku 'i he fo'i liliu mai ko eni 'oku 'i ai 'a e fiefia 'oku lava ke fai 'a e ng ue pea mo e *PSC* pea mo e kau ng ue fakapule'anga.

Ka 'oku 'ikai ke u lave'i 'Eiki Pal mia p 'oku kei lele ko 'a e *Tribunial* p 'ikai? He ko e taha eni 'a e tafa'aki 'oku 'aonga 'aupito ke tokoni ki he kau ng ue fakapule'anga 'i he taimi 'oku nau fiema'u ai ha tokoni, koe'uhí p ko e ngaahi pal palema 'oku hokó. Ka ko e me'a ko ena 'a e 'Eiki Minisit Polisi, ko u pou pou lahi tama ki ai, ka ko e me'a p ia 'a e taki, ko 'ene 'io p 'a'ana, he ko u manatu'i 'e au na'e tali 'a e fakalahi ko eni 'o e Tau Malu'i Fonua. Pea ko u tui he 'oku 'ikai ko ha me'a ia ke to e 'oma iki heni he kuo 'osi tuku atu 'a e pa'anga ki he Minisit Pa'anga, pea ko e me'a p 'a moua ke mo ki'i muhu, pea tali 'e he taki pea kuo faingofua 'a e me'a kotoa, kae 'oua 'e to e 'omai ki heni he tahá 'oku tau to e Patiseti. Pea ko ia 'oku ou pou pou atu p ki he ng ue, 'ai p ke fakahoko mai p 'oku kei lele ko 'etau *Tribunial*, ka 'ikai pea tali mu'a Sea, 'a e l pooti....

Sea K miti Kakato: Ma'ama'a!

'Eiki Pal mia: Ko e fokotu'utu'u he taimi ni ke fakapekia, ka 'oku kei lele p ia, he 'oku nau to e hanga 'enautolu 'o *duplicate* 'a e fo'i ng ue tatau 'oku fai 'e he *Ombudsmen*, fai 'e he *PSC* pea to e fai 'e he kau Tal kita ko 'o e ngaahi Potung ue. 'Oku lahi 'aupito 'a e ngaahi sino te nau ala 'o fakalelei'i 'a e me'a ko eni ta'e kau ai 'a e *Tribunial*. Ko e anga ia 'a e fakakaukau 'a e motu'a ni ka 'oku te'eki ai ke fakapekia 'oku kei lelelele p ia. M l .

Sea K miti Kakato: Kalake! Tau liliu 'o Fale Alea.

'Eiki Sea: M l 'aupito Hou'eiki 'a e feme'a'aki, sai p ka tau toki faka'osi mai 'apongipongi. 'I he 'ene peh tau toki hoko atu he 10.00 'aahu, ka tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pe 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea)

<004>

Fakam 'opo'opo Ngaahi Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga

'Aho Pulelulu, 23 Aokosi 2017, 10:00am

Fale Alea 'o Tonga

1. Lotu

2. Ui 'o e Fale Alea

3. Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea

4. NGAAHI TU UTU UNI

5. K MITI KAKATO:

5.1 Potung ue Fefakatau aki mo e Ng ue a e Kakai ki he m hina e 6 ngata ki he 30 Sune 2015, mo e Ta u Fakapa anga 2015/2016

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 1 Tongatapu o tokanga ki ha faingamalie mamata tofua a ma a Haapai.

Me a a e Minisita Polisi o tokanga ki he pa anga h mai i he mamata tofua a i Vava'u ke fakapapau i oku ikai tafe kitu a mei Tonga ni o fakafou he kau muli kae fai ha ng ue ke fakapapau i oku nofo a e pa anga ko eni i Tonga ni.

Me a a e Eiki Pal mia o fakamahino a e ngaahi me a na e lava ke me a ki ai a e Hou eiki Minisita i he ngaahi folau/ a ahi ki Vava'u mo Haapai, mo e ngaahi faingamalie fakatakimamata o e ongo vahe fonua ni, tautefito ki he mata tofua a.

Me a a e Fakafofonga Vava'u 15 oku lahi pea kuo laui ta'u a e feinga ke fai ha ng ue ki he me a ni, pea kuo te eki ke hoko ha me a. Oku totonu ke fai mo hilifaki ha "levy" ke totongi e he kakai muli ko eni oku nau omi o fakalele a e pisinisi mamata tofua a ke fakapapau i oku to o a e inasi o e fonua. Pea ai mo ha ngaahi alepau malu i o hang ko ha "third party insurance."

Me a a e Minisita Takimamata oku lolotonga fai p a e ng ue ki he ngaahi kaveinga ko eni oku fai kiai a e feme a aki. Kole ke tali a e l pooti ko eni kae toki fakakakato mai i he l pooti a e Minisita o e aho ni a e tu unga o e ng ue ko ia.

Me a a e Fakafofonga N pele Vava'u Fika 2 oku mahino pe oku fai a e ng ue ki ai a e potung ue ka oku fu u tuai hono fakahoko, o hang ko hono a ahi o e ngaahi me ang ue pe oku ng ue pe ikai he oku mahu inga ia i he ene fekau aki mo e hao a e kakai. Pea oku i ai ha kakai kuo nau kole laiseni atu ke ma u ha laiseni mamata tofua a, ka e a u o osi a e "season" oku te eki ma u ha laiseni ia. Poupou ke oange ha "reserve" i he mamata tofua a ma a Haapai. Fakaamu ke to o mai ha silini o tokoni ki hono fokotu u ha ngaahi poe, hang ko e poe oku l taula ki ai a e ngaahi iote.

Tali mei he Minisita Takimamata oku fai a e ng ue ki ai ke fakafoki kotoa mai a e ngaahi poé ki he pule anga, ka oku kei fakatatali ki he ngaahi me a fakalao oku fiema u ke fakakakato. Ko e laiseni na e toki ta ofi fakataimi pe he ta u ni ke siofi hono tuku atu a e ngaahi laiseni ke fakapalanisi a e ma u laiseni a e Tonga mo e muli.

Me a a e Fakafofonga N pele Eua o tokanga ki he ngaahi kaveinga i he l pooti o kau ai a e ngaahi me a na e ohake i he l pooti a e Atitá. Oku ikai fekau aki a e l pooti a e atita mo e fakamatala fakata u ko eni. Me a a e Eiki Pal mia oku lolotonga ng ue a e kau polisi ki he ngaahi me a ne ohake e he l pooti atita.

[2pm – Liliu a e Fale Alea o K miti Kakato pea hoko atu a e feme a aki]

1.1 Potung ue Fefakatau aki mo e Ng ue a e Kakai ki he m hina e 6 ngata ki he 30 Sune 2015, mo e Ta u Fakapa anga 2015/2016

P loti o tali.

1.2 Potung ue Toutai 2015/2016

Toloi kae oua ke me a mai a e Minisita Toutai.

1.3 Fakamatala Fakata u a e Komisoni a e Kau Ng ue Fakapule anga 2015/2016

Me a a e Minisita Pa anga o fakama ala ala a e l pooti.

Me a a e Minisita Polisi o tokanga ki he peesi 17, a ia oku omai ai a e tokolahi o e kau ng ue fakapule anga. Ko e kole ke fakatokolahi a e kau ng ue a e Potungae Polisi makatu unga he ngaahi fiema u a e fonua.

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 1 Tongatapu o tokanga ke fakafoki mai a e talatukufakaholo mo e tu unga fakalotu ki he kau ng ue fakapule angá.

Me a a e Minisita Pa anga o fakama ala ala mai a e ng ue a e Komisoni pea tautefito ki he sivi pe fua a e ola e ngaue a e kau ng ue fakapule angá.

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 3 Tongatapu o tokanga pe oku kei ng ue a e *Tribunal* a e Kau Ng ue Fakapule anga he oku aonga aupito ke tokoni ki he kau ng ue fakapule anga. Tali mei he Eiki Pale mia oku kei ng ue a e *Tribunal* ka oku fai a e ng ue ke fakapekia.

[4pm – FALE ALEA: Toloi a e Fale Alea ki he Tu apulelulu 24 Aokosi 2017, 10am].

